

Pungu

4-

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ 1 Հարցազրույց Օննիկ Սիրմէլեանի հետ

ԼԵՒՈՆ-ՋԱԼԷՆ ՍԻՒՐՄԵԼԵԱՆ 7 Ափսո՛ս, միւս կողմի հայերին

ԼԵՒՈՆ-ՋԱԼԷՆ ՍԻՒՐՄԵԼԵԱՆ 10 Թիւրքերը կը գրաւեն Արարատը,
Հայաստան պատկերը

ՊՕՂՈՍ ՄՆԱՊԵԱՆ 18 ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽՃԻՐ

ԼԵՒՈՆ-ՋԱԼԷՆ ՍԻՒՐՄԵԼԵԱՆ 61 Մեր օրերը Հայաստանի մէջ

Մեր շարունակելի գրութիւնները, ինչպէս նաեւ պատ-
րաստուած մօրերը յետաձգեցինք «Բազին»ի յաջորդ քիւին,
ընթերցողին ուշադրութեան մէկ անգամէն յանձնելու հա-
մար Լեւոն-Ջալէն Սիրմէլեանի I Ask You Ladies and
Gentlemen անուն նշանաւոր հատորին երեսներէն քարգմա-
նութիւնը, որ կը ներկայացնէ գրական խախտումներու ծան-
րակշիռ պարագայ մը:

Առաջացած հարցերուն վրայ ինչ մը երկար կանգ ա-
ռինք այն հաւանականութեամբ, որ իրարու հետ համեմատ-
ւող եզրերը՝ բնագիրն ու քարգմանութիւնը, եւ կամ մէկը
կամ միւսը՝ կրնան պակսիլ տարասփիւս ընթերցողին:

Այնուամենայնիւ, հոս ներկայացուածը երեսներէն
քարգմանութեան մէջ պարզուած հարցերուն ամբողջութիւ-
նը չէ, մէկ մասն է միայն, որ կրնայ սակայն շօշափելի դար-
ձնել թոյլ տրուած անհանդարժողութեան բովանդակ ող-
բերգութիւնը:

Բազմ

ԱՅՆԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ Ե ԱՐՈՒՆՍՏԻ

ԻԱ. ՅԱՐԻ. ԹԻՒ 4 Ա.ՊՐԻԼ 1982 ԳԵՐԱԴԻՐ

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ

ՕՆՆԻԿ ՍԻՐՄԵԼԵԱՆԻ ՀԵՏ

Ծանօթ երաժիշտ Օննիկ Սիրմելեան եղբայրն է Լեւոն-Ջաւէն Սիրմելեանի ու գլխաւոր հերոսներէն մէկն է «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» ինքնակենսագրական վէպին:

Սոյն գործին հայաստանեան բարգմանութեան առթիւ տեսակցութիւն-հարցաւորոյց մը ունեցանք երաժիշտ Օ. Սիրմելեանի հետ, իր Անթիլիասի բնակարանին մէջ, 29 Յունուար 1982ին, որուն ներկայ էր նաեւ տիկին Մելինէ Սիրմելեան, որ իր յիշեցումներով եւ ճշդումներով օգտակար եղաւ մեր աշխատանքներուն:

ՀԱՐՑՈՒՄ. — Պարոն Սիրմելեան, վերջերս Հայաստանի մէջ յայտ տեսաւ Լեւոն-Ջաւէն Սիրմելեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» գործը: Ձայն տեսա՞ծ էք արդեօք եւ ի՞նչ են ձեր տպաւորութիւնները բարգմանութեան:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. — Անցեալ տարի Ամերիկա էինք տիկինդ հետ եւ, բնականաբար, եղբորս մօտ: Լաւ պիտի ըլլայ, որ Ջաւէնը ի՞նչ փոխանցէ իր տպաւորութիւնները թարգմանութեան մասին: Այո, կարդալով եմ վէպին թարգմանու-

թիւնը եւ լաւ չեմ տպաւորուած: Միմիայն կ'ուզեմ յիշել, որ եղբայրս կ'ուզէր, որ իր վէպը թարգմանէ Շէքսպիրի թատերախաղերը յաջող կերպով թարգմանած Խաչիկ Դաշտենցը:

Հ. — Ձեր եղբայրը իր գործին մէջ հրաշալիօրէն ներկայացուցած է ճրագագանն ու ձեր ընտանեկան յարկը. ի՞նչ տպաւորութիւններ ունիք այդ շրջանէն:

Պ. — Պէտք է ըսել, որ Ջաւէնը հարգաւոր էր եւ շատ զեղեցիկ կերպով ներկայացած է այդ շրջանը. գարմա-

digitised by

A.R.A.R.@

նալի է, թէ ինչպէս միտքը պահած է այդ բոլոր մանրամասնութիւնները: Հայրս երաժշտութիւն եւ գրականութիւն սիրող մարդ էր, յաճախ ջութակի վրայ շարական կը նուագէր: Հայրս է, որ առաջին անգամ Յոթա սորվեցուցած է ինծի: Ան նաեւ սուր եիւմնոր ունէր եւ շատ լաւ մաքսիմաքիսիէն էր, թուարանական միտք: Երաժշտութիւնը կարեւոր տեղ ունէր մեր տան մէջ. մայրս լաւ դաշնակ կը նուագէր, մօրեղբայրս՝ ջութակ:

Տրապիզոնը մշակութային ինքնայատուկ մթնոլորտ ունէր, ուր թատրոնը,

երաժշտութիւնը եւ գրականութիւնը իրենց տեղը ունէին: Նշանաւոր էր նաեւ հօրս դեղատունը, ուր յոյն եւ հայ բժշկներ, դեղագործներ ու մտաւորականներ կը հանդիպէին եւ Տրապիզոնի դիւաւոր անցուղարձերուն շուրջ կը խօսէին: Ի դէպ, բարեկամ մը այցելած էր Տրապիզոն ու հանդիպած հօրս դեղարանը... դեղատանին արտաքին տեսքը մընացած է անփոփոխ. նոյն երեք փեղկերն են, որոնք կը նային երկու փողոցներու վրայ: Անուշտ, վրայի անունը փոխուած է եւ թրքական տնուն մը կայ հիմա: Բա-

ընթացողության, մեր բարեկամը ուսանել-
կարած է դիպարանք:

Հ. — Գիրքն անկամ՝ կը թուի, քե
զաւեմը մեծ սէր ունի մօրը նկատմամբ:

Պ. — Ձաւէնը կը պաշտէր մայրս, որ
տարբեր խառնուածք էր եւ իտիպէս շատ
գեղեցիկ:

Մանրափայլ մըն ալ կայ մօրս մա-
տիւ, զոր Մա խառն պատմած է: Ըստ
Մալխոսի, իսկնց ընտանիքները շատ
մօտ եղած են իրարու եւ, ըստ երևոյ-
թին, յեղափոխական-գրողը յատուկ բզ-
զաւ ուժ տածած է մօրս նկատմամբ: Մա-
կանի Մայիսո, Տրապիզոնէն հեռու ու
յեղափոխական պարծի մէջ ըլլալով, մօրս
ընտանիքը ցինք ամուսնացուցած է հօրս
հետ...

Հ. — Կը թուի ճանաչ, որ Ձաւէնը մեծ
նիւթը ունէր մօրեղբայր Լեւոնին հան-
դէպ:

Պ. — Մենք երկուքս ալ կը պաշտէինք
մօրեղբայր Լեւոնը, որ ջարդերէն առաջ,
գերբն երկու տարիներուն, Տրապիզոնի
մէջ թէ ամբարանոցը, միշտ միասին կ'ըլ-
լար մեզի հետ: Լեւոնը նշանաւոր դաշ-
նակցական յեղափոխական էր եւ ունէր
ծիտխոտի պղտիկ խանութ մը, որ պար-
զապէս գէնքի փոխադրութեան կեդրոն
էր. ծիտխոտի առպարակներուն մէջ գէնք
ու զինամթերք կ'ըլլար, որոնք այդ մի-
ջոցաւ կը փոխադրուէին շրջանները:

Պէտք է ըսել, որ մօրենական մեծ
մայրս՝ Ըռաքիա կամ Ռաքիա հանրմին
տունը ծանօթ էր Տրապիզոնի մէջ, կու-
սակցականներ յաճախ հոն կ'իջնէին եւ
կը մնային: Այսօրուան պէս կը յիշեմ,
թէ ինչպէս Լեւոն մօրեղբայրս ու մեծ
մայրս պահեցին մօրեղբօրս մարքին ու
որսի հրացանը մեր ամբարանոցային գիւ-
ղը, թուրքերու խուզարկութեան առնել:
Մօրեղբայր Լեւոնը, իբրեւ ծանօթ
յեղափոխական, այն առաջին հայերէն
էր, որոնք Տրապիզոնի բացերը, թուրքե-
րու կողմէ ծովը նետուեցան...

Հ. — Ինչպէ՞ս Ձաւէնին ամուսնը Լե-
ւոն-Ձաւէնի փոխաւեցաւ կամ այդ ամու-
սնով կը ստորագրէ:

Պ. — Լեւոն մօրեղբօրս նկատմամբ
տածած Ձաւէնին պաշտամունքէն կու-

ՅԻՊԻՆ ՆԻ ՆՈՒԱՐԳ

կայ անկաւ: Եւ Լեւոնը կամ Լեւոն-Ձա-
ւէնը իր դրական անունը չէ, Ձաւէնը իր
անձնական կեանքին մէջ առած է Լեւո-
նին անունը, այսինքն՝ եթէ անգլերէնով,
առօրեային մէջ, չէ՞ մըն ալ պիտի ստո-
րապրէ՝ Լեւոն կը գրէ:

Հ. — Հնչեմ եմ դիմում ծանօթ եմ
Ձաւէն Սիրմէլիանի փորձառութիւնները
տարագրութեան. ունի՞՞ յիշողութիւն-
ներ, որոնք վէպէն դուրս մնացած են:

Պ. — Մենք ալ ունեցանք մեր տարա-
պրութիւնը, սարսափի եւ անմկութեան
օրերը, որոնք մէկ մասին ծանօթ չէր Ձա-
ւէնը: Անցեալ տարի մեր հանդիպումին՝
մամերով իրարու պատմեցինք մեր փոր-
ձառութիւնները... Ընկիւղիքը հազիւ
մէկ քիւմբէթ հետու էր դիւ պատաս-
րող վանքէն, ուր, աւելի ուշ՝ ինծի միա-
յան քայլերս: Հոնկէ լսած եմ կիներու
լացն ու գէնքերու կրակոցները... Ատեն
մը ետք, երբ ուսական բանակը Տրա-
պիզոն հասաւ, վանքը մնաց թրքական
բաժնին մէջ, որուն հանդիպակաց կողմը
սուսերն էին եւ երբ յոյներուն գաղթի
հրաման եկաւ, մենք ալ իբրեւ յոյն տա-
րագրուեցանք Ընկիւղիք: Եթէ դիտնային

իմ եւ քոյրերուս հայ ըլլալը՝ տեղն ու տեղը կը սպաննէին մեզ: Ճեփղլիքի այդ դիշերը ապրեցայ այն մտատանջութիւնը, որ յաջորդ օրն իսկ պիտի ջարդեն մեզ. աչքովս տեսած էի մենք փոս մը, ուր սպաննուած հայեր նետուած էին: Գիշերը բոլորս խաչակնքեցինք եւ համբուրուեցանք՝ համոզուած, որ յաջորդ օր բոլորս մեռած պիտի ըլլանք...

Հ. Ի՞նչ էինք անք հղորդ տպաւորութիւնները Հայաստանէն, երբ 1921ին վերադարձաւ:

Գ. Այդ բաժինը շատ իրապաշտ ու անկեղծ կերպով մը կայ իր գործին մէջ: Երկար ժամանակ անցած է եւ մասնաւոր յիշողութիւններ չունիմ այդ շրջանէն: Լաւ կը յիշեմ սակայն, որ յանկարծ մօտս եկաւ՝ Կեղրոնական: Շողոնաւի անուանեալ պահեստին մէջ պահուած ըլլալով այնքան սեւցած էր, որ կարծէք անխաճանքերը աշխատած ըլլար: Այդ շրջանին՝ իր տպաւորութիւնները յօդուածաշարքով մը տպեց «Ճակատամարտ»ի մէջ եւ ապա իր հայաստանեան տպաւորութիւններուն մասին դասախօսութիւն մը տուաւ Եսայան վարժարանի սրահին մէջ: Երբ հիմա կը յիշեմ այդ բոլորը՝

քիչ մըն ալ կը զարմանամ. հազիւ 15 տարեկան պէտք է ըլլար այդ օրերուն:

Հ. Զաւեմը յանդուգն, անտուղ խառնուածքի տէր կը թուի. իր փախուստը ձեփղլիքէն դէպի Պարսիս, Հայաստան ու Ամերիկա կատարած իր մամբարդութիւնները յանդուգն անհատականութեան մը մասին կը վկայեն:

Գ. Այո, Զաւեմը համարձակ խառնուածք ունէր սկիզբէն: Իր փախուստը ձեփղլիքէն այդ յանդուգնութեան ու քաջութեան արդիւնքն է: Մեր զարմիկներն ալ՝ Միքայէլն ու եղբայրը, Հոն էին: Զաւեմը շատ փորձած էր զիրենք համոզել, որ Հետը փախուստ տան, բայց անոնք չէին համարձակած: Եւ զարմիկներս, դժբախտաբար, Հոն մնացին ու կորսուեցան, իսկ ինք, վտանգը աչք առնելով՝ փախուստ տուաւ եւ յաջողեցաւ փրկուիլ օտարացումէ:

Մեզի համար անահնկալ էր նաեւ Ամերիկա երթալու իր որոշումը՝ երկրագործութիւն ուսանելու:

Հ. Զաւեմ Սիւրմէլեանի մտադրութիւնն էր նրկրագործութիւն ուսանիլ: Ինչպէ՞ս պատահեցաւ, որ Ամերիկայի մէջ յանկարծ գրականութեան անցնի,

Սիւրմէլեաններու դեղարանը՝ Տրապիզոն

յօդաւածներ գրէ եւ գրականութիւն շա-
տաւամդէ:

Պ.— Զաւէնին նպատակը երկրագոր-
չութիւնն ուսանել էր՝ իր ժողովուրդին
ու հայրենիքին ծառայելու համար եւ այդ
հետեանկարով ալ տիրացաւ երկրագոր-
ծութեան մարդին մէջ Պսակաւոր Գիտու-
թեանց վկայականին, սակայն եւր տե-
սաւ, որ դասն պիտի չկրնար կիրարկել,
հետզհետէ անցաւ գրականութեան: Ու-
սանելու շրջանին տիրապետած էր անգ-
լերէնին եւ սկսաւ անգլերէն յօդուածներ
գրել ամերիկեան թերթերու մէջ. կը յի-
շեմ, այդ շրջանին «Holiday» ամսագրե-
թին մէջ յօդուածներ գրեց Տրապիզոնի,
հայկական գորգարուեստի եւ նման նիւ-
թերու մասին: Իր գործերը արդէն կը
ձգտէին հայութիւնն ու հայ մշակոյթը
ծանօթացնել օտարներուն: Ինքնագիր
կողմէ հրատարակուած «Անմահութեան
խնձորները» եւ «Սասունցի Դաւիթ»ը այս
նպատակին կը ծառայէին: Իսկ աւելի
ուշ, հակառակ անոր, որ գրականութեան
վկայական չունի, իրրեւ ծանօթ գրող
սկսաւ գրականութիւն դասաւանդել ամե-
րիկեան համալսարաններու մէջ:

Հ.— «Ձեզ եմ դիմում» իմ մէջ, Լեւոն-
Զաւէն Սիւրմէլեան իր քանատնդծու-
թիւններուն մասին կը խօսի իրրեւ «Խաղ»
մը կամ Բոյնիսկ «Խաբէութիւն» մը,
մինչդեռ «Լոյս գուարթ»ը յատուկ տեղ
ունի իր վաստակին մէջ: Ինչպէ՞ս կը քա-
ցատրէ՞ք այս պարագան:

Պ.— Զաւէնը ճանչցողը պիտի չգար-
մանար այս ժօռեցումէն: Ասիկա կու գայ
իր պարզութենէն եւ խորունկ արուեստա-
դէտ ըլլալէն: Ան միշտ ինքզինքէն աւելին
կը պահանջէր:

Պէտք է անդրադառնալ նաեւ այդ
շրջանի կեդրոնականի միջոցառումին: Հոն
բազմաթիւ կարող ուսուցիչներ ունէինք:
Մեր տնօրէնն էր Գեղամ Գալաֆիանը եւ
այսպէ՛ս Վահան Թէքէեանը: Կոտտոն Զար-
եան բարձրագոյն կարգերուն Փրահներէն
կը դաստաւանդէր, Փարիկեան՝ աշխար-
հագրութիւն, իսկ Յակոբ Օլակեան՝ գրա-
կանութիւն: Զաւէնին առաջին գրութիւն-
ները Օլակեան հպարտութեամբ տարաւ
Թէքէեանին: Այդ շունչին կամ մթնոլոր-

տին մէջ սկսան տպուել Զաւէնին բանաս-
տեղծութիւնները:

Ինքզինքին նկատմամբ այս խոտա-
պահանջութիւնը նկատելի է միշտ: Մին-
չեւ այսօր, Զաւէն ամէն օր, առտու կա-
նուխ կ'անցնի աշխատանքի եւ մինչեւ կէ-
սօր կը գրէ, իսկ յետ միջօրէններուն ա-
ռուելաբար կը կարդայ: Իր սիրած հե-
ղինականներն են Փրոտոտն ու Յիօպէրը,
մեծ հիացմունք ունի «Մատամ Պօվա-
րի»ին նկատմամբ եւ Յիօպէրի նման կը
սիրէ աշխատել գործին ու լեզուին վրայ:
Հ.— Վէպին մէջ կը խօսուի Վախա-
մի եւ Աշոտի մասին. որո՞նք են անոնք,
իրական անձեր են եւ ի՞նչ էր Զաւէնի եւ
Շաւշանեանի կապը:

Պ.— Վահրամ ու Աշոտ իրական ա-
նուններ են, ինչպէս իրենց անուններով
յիշուած վէպին մէջ տիպարները: Վահ-
րամը՝ Վահրամ Կաքաւեանն է, որ Վէ-
թոր Կարտոն գրչանունով Փրահներէնով
Վանի պատմութիւնը գրեց, իսկ Աշոտը՝
Աշոտ Նշանեանը, որ կանուխ մահացաւ
եւ երազկոտ աղայ մըն էր: Նուրիխանը,
որ նոյնպէս յիշատակուած էր գրքին մէջ,
ներկայիս կ'օպրէ Բորսոպա: Իսկ Շու-
շանեանին, եթէ չեմ սխալու, հանդիպե-
ցանք Արմաշ եւ ես ու Զաւէնը լաւ բա-
րեկամներ էինք իրեն հետ: Շուշանեանը
շարունակ ըմբոստ եւ ընդմիջող աղայ էր:
Աւելի ուշ, երբ Փարիզի մէջ հանդիպե-
ցայ իրեն՝ հաստատեցի նոյնը, նոյն ըմ-
բոստ ողան էր. կը սիրէր թեթեւ անձ-
րեւի մը տակ քաշել եւ խօսիլ:

Հ.— Փանի որ վէպի տիպարներուն
մասին խօսեցանք, հաւանաբար պէտք է
յիշատակել նաեւ բժիշկ Միքայէլապը:

Պ.— Բժիշկը հօրս բարեկամն էր,
հրաշալի մարդ մը: Զաւէնը Ամերիկո
մեկնելէն հօտ շարունակեց նամակցել
բժիշկին ընտանիքին հետ եւ լաւ կապեր
հաստատեց եւ ունի անոնց հետ: Լիբա-
նանեան քաղաքացիական պատերազմէն
առաջ՝ բժիշկ Մեթաքասի պզտիկ աղ-
ջիկը, որ շատ փոքր էր այդ օրերուն,
Լիբանան եկած էր եւ այդ նոյն հարա-
զատ մտերմութիւնը կը զգայինք իրարու
նկատմամբ:

Հ.— Իսկ ի՞նչ ընդհանուր տպաւորու-

թիւներ կրնա՞ք փոխանցել ձեր հաբօր մասին :

Պ. — Ինչպէս ինք կ'ըսէր ձեր խօսակցութիւններու ընթացքին, «մէկ վայրկեան իսկ չեմ մտած ինչ որ պատահեցաւ մեզի» եւ կամ «առո՞նք չեմ գիտեր, քէ ինչ քթաւ հայ եմ» : Որքանոցի շրջանին իսկ թուրքերու հանդէպ այդ վրէժխնդրութիւնը կ'ապրէինք : Որքանոցի հազուապէս, ձեր թեւին տակ երկաթէ ձողեր կը պահէինք եւ ճամբուն վրայ հանդիպած բռնակիրներուն վրայ կը յարձակէինք : Զաւէնը ինքզինք ամենաուժեղ հայերէն մէկը կը նկատէ եւ արդար կը դռնէ թուրք դեսպաններու դէմ կռաւորուած աշտրեկումները : Ուրիշ տըպաւորութիւն մը եւս՝ ան շարունակ կը կրկնէր՝ հայեր ինչո՞ւ կու գան հոս, հայութիւն ի՞նչ գործ ունի Ամերիկայի մէջ... Օննիկ, վերադարձէք Լիբանան, հոս ձեր տեղը չէ :

Անկախ իր համեստութենէն՝ հայու-թիւնը նկարագրի ամէնէն ուժեղ գիծն է Զաւէնի մօտ :

ԱԽԻՐՄԵԼԵԱՆ՝ ՕՇԱԿԱՆԻ ԵՒ ԹԷՔԷՆԱՆԻ ՀԵՏ

Հարցազոյցը վարեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Անդրադառնալիս առաջ Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէյ-
հանի զԳեղ եմ դիմում, տիկիՅՈՅԻ Եւ պարճճեալ
զարմին տրուած հաստատեան հարուածներուն,
ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմ հատ-
րին տասներորդ զլուիւր, որ երեսնեան Քարգ-
մանութեան մէջ ամէնէն աւելի շարժարուած
հաստատեանն է, զարեւուած ամէն կողմէ,
սկսեալ իր գլուխէն: Ոտքային տարեր տուեալ-
ներու հիմամբ՝ Սիւրմէյեան այդ էլը խորագրած
էր «Թուրքիա կը տիրանայ Արարատին»: Հայաս-
տան պատկերը, մինչ Հայաստանի Քարգմա-
նէն - հրատարակիչները բոլորովին յապաւելով
Սիւրմէյեանի նկարագրած ողբերգական անցքերն
ու ողբերգութեան պատասխանատուներուն վերա-
բերող բաժինները, պահած են միայն զօրերը,
ըստ այնմ նաեւ խնդրոց սարքերով պարագայա-
կան խորագրեր մը՝ «Արարատ», միւս կողմի եայե-
րին:

Քիչ անդին առիթ կը տրուի ընթերցողին ա-
ւելի պայլ տեսնելու կատարուածին օտարափե-
լի բնոյթը:

ԱՓՍՈՂՍ, ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

Նոր Բայազէտի հրապարակի շերտագլին արձանագրում էր երեսունեկ-
կու աստիճան զրոյից ցած:

— Բարի լո՛ւս, ընկե՛ր, — դուայ մի մարդ, ասացական հրապարա-
կի միւս կողմից: Նշմարեցի կարմիր կտորի մի շերտ՝ բանակային նոր վե-
րարկուի մի կոճակից կախ:

— Ինչպէ՛ս ես, ընկե՛ր, — յարեց միւսը զուարթ ձայնով: Նա էլ կար-
միր կտորի շերտ ունէր կրծքին:

Բազմութիւն էր հուաքուած քաղաքի զեկուցատախտակի առաջ ու ինչ-
որ բան էր կարդում: Մտեցայ՝ տեսնեմ ինչ է: Կատարական մի հակիրճ
մեքենագրուած ծանուցում Հայաստանը հռչակում էր Սոցիալիստական Ռոք-
հըլըլային Հանրապետութիւն, դաշնակից՝ եղբայրական Ռուսական Ֆեդերա-
տիւ Սոցիալիստական Ռոքհըլային Հանրապետութեան:

Կարմիր առաւ հեծելազօրաց մի փոքրիկ ղեկաւ մտաւ Նոր Բայազէտ:
Դեռ առի խարտեալ հրամանատարը, կողքին ունենալով տեղական խորհրդի
նոյնքան զեռատի անդամներին, ճառով ժողովրդին դիմեց մեր դպրոցի պա-
տըշխանից, որը քաղաքում ամենամեծ շէնքն էր:

Ճառի վերջում նա գոռաց. «Կորչե՛ն իմպերիալիզմի մանկաւիկները:
Կեցցե՛՛ք Երրորդ Ինտերնացիոնալը: Կեցցե՛՛ պրոլետարիատի զիկտատուրան:

Կեցցէ՛ Արեւելքի աշխատաւոր զանգուածների եղբայրութիւնը, Կեցցէ՛ Սոցիալիստական Խորհրդային Ազրբեջանի եղբայրական Հանրապետութիւնը, Կեցցէ՛ Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանը:

Նրան յաջորդող բոլոր հւետորներն իրենց ճառերի վերջում կրկնեցին այս խօսքերը: Հայերէն մի թերթի՝ «Կոմունիստ»ի օրինակներ բաժանուեցին անվճար: Մարդիկ, մինչեւ իսկ կարգաւ չիմացողներ, անձկապէս յափշտակում էին թերթը:

Քաղաքի անհրապոյր պատերը ծաղկեցին. պլակատներ, նկարներ կարլ Մարքսի, Լենինի, փողփողուն ծաղրանկարներ ասելի կապիտալիստների: Մի պլակատը ցոյց էր տալիս մի գիրացած քահանայի՝ անսովոր գիւղացի-ներկց որպէս ընծայ հաւքեր ու կողովներով ձու ստանալիս: Կային եւ հակայ բանուորներ՝ ձեռքներին մուրճ, կողնահասակ կարմիր բանակայիններ, սը-իններն ուղղած սարսափահար հասակիկ զրամատէրերի:

Նախքան իրաւակարգի այս փոփոխութիւնը, մի շաբաթ պարապել էինք, բայց հիմա պարապմունքները վերջ պտան: Այսուհանդերձ, մեզ թոյլ տուին առաջուայ պէս զբաղեցնել դպրոցի լէնքը, որի լսարանում տեղի էին ունենում ներկայացումներ, դասախօսութիւններ ու հանդէսներ: Մի քանի տաղանդաւոր դերասաններ կային քաղաքում: Եւ մասնակցում էի այս երե-կոներին, միակը մեր դպրոցից, արտասանելով մի բանաստեղծութիւն բան-ւորների մասին՝ «Այդ մենք ենք պալիս, մենք՝ բանուորներ»...

Փետրուարի առաջին շաբաթը ուղեւորուեցինք Ղարաբախի, ուր յոյս ունէինք հասնել մի երեք օրից: Սիրիւրի սառցակալած տափաստաններով ճա-նապարհորդելու պէս մի բան էր, բայց մենք զուարթ էինք, հայրենաւիրա-կան երգեր էինք երգում:

Ղարաբախի համեմատաբար խոշոր քաղաք էր՝ մօտ տասներկու հա-զար բնակիչով. երկաթգծի վրայ լինելով՝ աւերեալ պատերազմական գոտուց իրեն էր ձգել անտուն Կրեմլիներէ: Նրանք մեռնում էին փողոցներում քաղ-ցից ու ցրտից: Գետնախնձորի մի պարկ քաղած վրաները, պառկում էին մայ-թերի ձեան վրայ, վնգատալով ու զողալով՝ մոլորուած, վերաւոր շներ պէս, զիւեր-ցերեկ անընդհատ, մինչեւ վրայ կը հասնէր բարեգուր մաւը: Թորչո-մած ծեր դէմքեր ունէին եւ աւելի չուտ՝ կապիկ էին նման, քան մարդ էա-կի, եւ դժուար էր ասել՝ տղա՞ն էին, թէ աղջիկ: Ոչ ոք չէր խօսում նրանց հետ: Եւ ես ինձ հարց էի տալիս՝ կարո՞ղ էին խօսել արդեօք: Ունէի՞ն ա-նուններ, գիտէի՞ն տրտեղից են: Երբեմն երկու-երեքը կծկւում էին միասին, բայց միայն մի ձայն էին արձակում, որ նման էր անդադրում շան վնգատո-ցի: Նրանց դէմքերն ու լացը հալածում էին ինձ:

Ձէի կարող ապրել Հայաստանում առանց որեւէ հանրային պաշտօն վարելու: Եւ ահա դարձայ օգնական-քարտուղար Ներքին Գործերի կոմիտա-ւիստում: Երկրի պաշտօնական լեզուն հայերէնն էր, Համայնավարներն այս-տեղ հասուն մարդիկ էին, ու մենք մեզ դուռն անելի հայ ու բարեպաշտ մի մթնոլորտում: Տեղական խորհուրդների ու իշխանութեան նկարագրի բաղադրիչ-քաղաք տարբերում էր: Ոչ բոլոր համայնավարներն էին նոյն տե-պի: Քանի որ Ղարաբախիստում, բացի մի հանրաժանութիւնների բանաստեղ-ծից, ոչ ոք իմ չափի հայերէն չգիտէր, եւ իմ գեղադրութիւնը գերազանցում էր նոյնիսկ նրանը, ես որոշ յարգ ու պատիւ էի վայելում կոմիտարիստում, թէեւ ամենակրտսեր պաշտօնեան էի:

Երեք հոգի էինք այն զբաղմունքում, որտեղ աշխատում էի. մի ին-ձեներ պետն էր, մի բանաստեղծ՝ քարտուղարը, իսկ ես՝ օգնական-քարտու-

զարքը՝ Փառաօրէն, բոլոր գրութիւնները իմ ձեռագրով էին լինում, եւ ես բա-
տորագրում եւ վստահագրում էի իմ անուամբ ծննդեան, ամուսնութեան եւ
մահուան վկայագրեր, ինքնութեան թղթեր եւ այլն: Յորհրդային Ռուսաս-
տանի օրէնքները ուժի մէջ էին եւ Հայաստանում: Ամուսնութիւնը պարզա-
պէս արձանագրութեան հարց էր դարձել: Մինչեւ իսկ ղեկավար համայնու-
թեան հարցերին: Ես փքում էի, այն աստիճան, որ իմ տուած փաստաթղթ-
քերի վրայ ստորագրում էի ոլորագծով, միայն աւագանի անունս, կարծես
ամէն մարդ ճանաչում էր ինձ իմ աւագանի անունով:

Բանաստեղծը, որ հիւժախտից էր տառապում, ունէր երկուր, փափուկ
ժայռ, միշտ խնամքով սանրում, արուեստագէտի սպիտակ ձեռքեր՝ եր-
կար ու բարակ, կանաչի մատներով եւ մի քանի բոսչէն մէկ ձեռքը բերնին
էր դնում ու հագում մեղմ, շնորհալի: Պոլսում կարդացել էի մի քանիսը
նրա ոտանաւորներից՝ քնքուշ, շղարչի քնարերգութիւն: Նրա մօտ ամէն ինչ
մեղմ էր, ուղեղէն, գրեթե անտեսական: Արեւմտեան Հայաստանից էր ու հա-
մայնաւոր չէր. երբեմն զրպանից հանում էր դրած մի նոր բանաստեղծու-
թիւնը, տալիս, որ կարդամ:

Մի քանի շաբաթում Վրաստանն էլ իորհրդայնացաւ, ու հազարաւոր
ռուս ղեկավարներ եկան Հայաստան: Նրանք նոյն ռուս ղեկավարներն էին, որ ես
տեսել էի Տրապիզոնում, միայն հիմա կարծիք դրօշներ էին կրում մութ-
մանգաղով: Յեղափոխութեան ազդարար ամբոյններն ուղիւս վերածուել էին
հոյակապ ուժի: Նրանք տողանցեցին Ղարաբաղի միջով գումարտակ դու-
րարտակի ետեւից, եւ, մինչ ղիտում էի, հառաչեցի եւ ինքս ինձ ասացի՝
սփոռ՝ միւս կողմի հայերին...

ԼԵՒՈՆ-ՋԱԻԷՆ ՍԻՒՐՄԷԼԵԱՆ

INTRODUCTION BY
William Saroyan

E. P. Dutton & Co., Inc.
New York • 1945

Հետեւեալ պատմութեանը նախորդ երեք էջերուն զննան, միւս կողմի հայերից խորագրով տրուած երեւանեան թարգմանութեան բնագրային ամբողջութիւնն է:

Ինչպէս պարզ է՝ թարգմանիչ-հրատարակիչները դարձին երկու երբորդէն աւելին ձեռնարկած են, հայրենի ընթերցողին ձգելով պատմականորէն թէ զբաղանդէն վերին աստիճան խեղճացուած քաթին ժը:

Կատարուածին չոր թուարանութիւնը... Լեւոն-Ջուէն Սիւրմէլեանի այս կտորին բնագիրը Վրացիցի էջերուն վրայ կը հալուէ 339 տող, մինչ թարգմանութիւնը այդ ամբողջէն պահած է միայն 90 տող:

Բնագիրին ու թարգմանութեան բաղդատութիւնը զիւրացնելու համար, հետագայ էջերուն վրայ տրուած տառերով տրուած են մաքուր շրուած կամ մկրատուած բոլոր մատերը:

ԹՈՒՐԻՔԻԱ ԿԸ ՏԻՐԱՆԱՅ ԱՐԱՐԱՏԻՆ-ՀԱՅԱՏԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Նոր Բայազէտի հրապարակի ջերմաչափը կ'արձանագրէր զերոյն վար երեսուներկու աստիճան:

— Բարի լո՛ւս, ընկե՛ր, — գոռաց ղեկուոր ժը մարդու ժը, սառցակալած հրապարակի միւս կողմէն: Կարծիք կտորի շերտ ժը տեսայ՝ բանակային նոր վերարկուի ժը կոճակէն կախուած:

— Ինչպէ՞ս ես, ընկե՛ր, — յարեց միւսը գուարթ ձայնով: Ան ալ կարմիր կտորի շերտ ժը ունէր կուրծքին:

Մարդիկ կը խնայային ու կը կատակէին փողոցներում մէջ եւ իրարու «ընկեր» կը կանչէին:

Բազմութիւն ժը հաւաքուած էր քաղաքին զեկուցատախտակին առջեւ. և բան ժը կը կարդար: Մօտեցայ՝ տեսնելու ինչ է: Կառավարական մեքենադրուած հակիրճ յայտարարութիւն ժը Հայաստանը կը յայտարարէր անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն, դաշնակցած՝ եղբայր-

բական Ռուսական Դաշնակցային Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան :

Հայաստանի կառավարութիւնը ստորագրած էր համաձայնութիւն մը՝ խորհրդային Ռուսիոյ հետ եւ քաջաւած իշխանութեանէն : Հայաստանը իսկապէս զրոյսած էր ընտրութիւն մը կատարել խորհրդային Ռուսիոյ եւ Դեմաքրատիկ թուրքիոյ միջեւ, որ այս պայմաններու տակ համազօր էր ընտրութիւն մը կատարելու կեանքի եւ մահուան միջեւ : Ինչ որ զիս կ'անհամարժեցանէր՝ տեղացիներու վերաբերումն էր վարչակարգի այս յանկարծակի փոփոխութեան՝ կատմամբ — անուէր շատ տարախ կը թաւէին :

Կարմիր ուսու հեծելազօրքի փոքրիկ շուկատ մը մտաւ Նոր Բայազետ : Անոր զեռաւոր խորտեալ Հիւսիսային շրջանային, չընկալուած տեղական խորհուրդի նոյնպէս երիտասարդ անդամներով, խօսեցաւ ժողովուրդին մեր գլխաւոր զարգացման, որ մեր քաղաքի մեծագոյն շէնքն էր :

Ի՞նչ նախնի վերջաւորութեան՝ ան գոռաց. «Անկէն՝ կայսերապաշտութեան մանկկանայինը : Կեցցէ՛ Սրբորդ Միջնադարեանը : Կեցցէ՛ պրոլետարիատի դիկտատուրան : Կեցցէ՛ Արեւելքի աշխատանքի զանգուածներու եզրայրութիւնը : Կեցցէ՛ եղբայրական Ատրպէյճանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւնը : Կեցցէ՛ Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանը : Անոր յաջորդող բոլոր հաշտութեանը, իրենց նախնի վերջաւորութեան, կրկնելին այդ նոյն սքեմը՝ նախադասութիւնները : Հայերէն թերթի մը՝ «Կոմունիստ»ի օրինակներ բաժնուէցան անվճար : Մարդիկ, միշտ անգամ անգրագիտները, անձկապէս կը յափշտակէին թերթը : Յաջորդող բանի մը օրինակ տեսայ մարդիկ, որոնք գլանիկներ զի փաթեթին «Կոմունիստ»ի պատկերներուն մէջ, ինչ որ մասամբ կը բացատրէր այն խանգարման պատիւը, որ հայ համայնակար կուսակցութեան օրգանը ընդունուած էր :

Քաղաքի անհրաժեշտ պատերը ծաղկեցան քարոզչական որմնաշէններով, նկարներ Գարի Մարքսի, Լենինի, Բոլշեւիկներու ծաղրանկարներ ատելի դրամատիկներուն : Անոնցմէ մէկը ցոյց կու տար զէր ռաւա քահանայ մը՝ սովորաբար գիւղացիներէն իբրեւ նուէր հաւեր ու կողովներով հաւկիթ ստացած պաշտօն : Կային եւ հսկայ բանուորներ՝ ձեռքերնին մուրճ, պարթեւահասակ կարմիր բանակայիններ, սուրները ուղղած դրամատիկներու սարսափաւոր եւ դէր տէրերուն :

Տեղական Սովետը մեզմէ չէր անտարժեք : Անոր անդամները յաճախ կը քննէին մեր սեմնակները եւ կը գիմարուէին մեռելային լուսութեամբ : Հիմա այլեւս չմնիւ էր հայրենասէր ըլլալ, «Մեր հայրենիք» երգել եւ բոլոր հայրենասէրները «կայսերապաշտութեան մանկկանային» կը նկատուէին : Պարոն թորգոմեանը վրաստան փախաւ : Մեր տնօրէնը, աւելի ատակ եւ քաջ մարդ մը, Ռոյմալեւ ստիպու էր օրէնքէ դուրս հռչակուած ազգայնական կուսակցութեան, եւ եթէ Նոր Բայազետի համայնակարները գիտնային այս պարագան, սն պիտի ձերբակալուէր եւ գնդակահարուէր :

Իրաւակարգի այս փոփոխութենէն առաջ, շուրջ մէկ շաբաթ զպրոց ըրած էինք, սակայն հիմա դասերը դադարած էին : Այսուհանդերձ, տակաւին կը ձգէին, որ մենք մասնաւորապէս չենք, որուն հանդիսարանին մէջ անդի կ'ունենային խորհրդային ներկայացուցիչներ, դատաւարութիւններ ու հանգիստներ : Քաղաքին մէջ կային տաղանդաւոր քանի մը դերասաններ : Եւ մասնակցեցաւ այդ յայտագրներէն մէկուն — միակը մեր զպրոցէն —, բանուորներ

բու մասին արտասանելով բանաստեղծութիւն ժը (սկզբ մեմ գալիս, մեմ՝ բանաստեղծութիւն), կուրծքս քաց եւ քան մը ձեռքիս:

Քանի մը շարաքններու ընթացքին, ծախած էիմ մեր բոլոր աւելորդ հագուստները եւ աւելին: Տեղական Սովետը ոչ միջոցներ ունէր եւ ոչ ալ մեկ հոգալու ցանկութիւն: Մենք պաշտպանեալներն էինք ճախկին կառավարութեան եւ, առ այդ, իրենց աչքին հակայեղափոխականներ կը նկատուէին: Մեր հարցը ունէր միայն մէկ լուծում՝ վերադառնալ Պոլիս: Սակայն հորհրդդային հոգամասնէն հեռանալը գործնականապէս անկարելի էր այդ պահին:

Վերջապէս յաջողեցանք արտօնագիր մը ձեռք ձգել՝ հասնելու համար վրացական սահման եւ փերուարի վաղ առաւօտ մը համբայ ելանք դէպի Ղաբախիտէ, Թիֆլիս-Երեւան երկաթուղիին վրայ քաղաք մը, ուր կը յուսալինք հասնիլ երեք օրէն: Միայն ինչո՞ք ծաղկաւառած տափաստաններէն ոնցնելու պէս ճամբորդութիւն ձըն էր, բայց ձեռք զուարթ էինք եւ հայրենասիրական երգեր կ'երգէինք:

Ուրիշ քաղաքի մը՝ Դիլիջանի Սովետը, մերժեց ճանչնալ մեր արտօնագիրը եւ վար դրաւ մեզ: Զերբակայութեամբ Հայաստանի՝ մէջ, մեր հայրենակիցներէ՝ եւ մեզ շարեցին բանտի բակին մէջ եւ մարդ մը խոժոռ ձայնով յայտարարեց.

— Ընկերներ, ձեզ խուզարկելէ առաջ, յանուն Հակայեղափոխական եւ հափառարարական Յատուկ Կոմիտէին՝ կը պահանջեմ, որ ձեր զենքերը յանձնէք ազատ կամով: Եթէ պահաւած զենքեր գտնենք ձեռն մէկում վրայ, ան պիտի պատժուի յեղափոխական ժամանակներու օրէնքներով:

Այդ յայտարարութիւնը ունէր չարագուշակ իմաստ մը. կը նշանակէր զնգակահարում: Մեր ճամբորդութեան իրական մղատակին մասին ունեցած իրենց կասկածը հաստատուած թուեցաւ, երբ ձեռք ձգեցին քանի մը ատրոմեաններ, գորս մեր սզաքը ճարած էին՝ իրենց հագուստներուն փոխարէն. եւ համաժողով, որ մենք հակայեղափոխութիւն մը կը դաւադրէինք, սկսան խուզարկել մեզ:

Մեր ուսուցիչներէն մէկը երկու վտանգաւոր պրակներ ունէր վրան, ուր Համայնավարութիւնը կը նկարագրուէր իբրեւ ռուսական ախտաբանական երեւոյթ մը, խորք՝ հայ ժողովուրդի ազին, և վնասակար՝ մեր ազգային շահերուն: Անոնք խմբագրուած էին ուժեղ կերպով, ընկերաբանական քաջախիճաւ լեզուով մը:

— Ատտաւոյ սիրոյն, պահէ ստոմք, — խնդրեց ինձմէ, — կը զննակահարեն զիս, եթէ վրաս գտնեն:

Պրակները խրեցի գոտիէս վար, մարքիս վրայ եւ քննիչներուն նայեցայ այնպիսի անմեղ երեւոյթով մը, որ անփութօրէն գրպաններս խուզարկեցին եւ թոյլ տուին, որ անցնիմ:

Հայկական իրաւ ոգի մուծելու համար բանտապահի սրտին, որ Բաբուէն էր, ցոյց տուի իրեն սկաւառական օղանմանակս, որուն վրայ Արարատը նկարուած էր արեւածագին. արտասանեցի բանաստեղծութիւններ, գորս կրճար արգիլել եւ նոյնիսկ ըսի, թէ մէկը կրնար լաւ համայնավար ըլլալ եւ միաժամանակ լաւ հայ մնալ: Կը թուէր, թէ կը համակրէր ինձի, սակայն շատ զգոյշ կը վարուէր, կարծէ՛ք ստիպուած ըլլաւ ծածկելու հայրենասիրական իր զգացումները: Առկէ առկին՝ հայ համայնավարները, ծանօթանալով ինչ գրականութեան ու պատմութեան, սկսան ըլլալ մեծ հայրենասէրներ:

Մենք հեռագիր մը չգեցինք երեսանի Յեղափոխական-Ջիմուտրական Կոմիտեի մախագահին, բողոքելով մեր արգելափակման դէմ: Կը քուէր, քէ անիկա որոշ ազդեցութիւն ձգած էր, որովհետեւ կը քայլադրէին մեզի արտաքինը երթալ՝ առանց գիմնալ պահակի: Ամէն օր կը զրկէին մեզ մօտակայ անտառ մը՝ տախտակ կտրելու: Կը քալէինք կացինները մեր աւտոմոբիլ, երգելով «Մարտէյէզ»ը եւ հայերէն ընկերակցական երգեր: Դիլիջանի Սովետը բաղկացած էր երիտասարդ մայրեանց համայնավարներէ, որոնցմէ ոմանք դեռ տղայ էին եւ կ'ատէին մեզ, սակայն հակառակ իրենց հետեւողական փորձերուն, չէին կրնար փաստել, որ մենք բոլորս «չաշնակներ» էինք: Այս լաւտեսնեան հետ թողդատած՝ Նոր Բայազէտի համայնավարները հայրենասէրներ էին: Կը քուէր, քէ ռուսականացման հալածողը հակա-հայկական կառավարի բնայք մը ստացած էր հաս: Ազդիկներ եւս կային այստեղի համայնավարներուն մէջ, փիզիքայէս գեղեցիկ, ներմալ «սոխթըն» հագած եւ բուրդէ գլխարկներ դրած: Իր սոցիալականներով եւ հրաշալի օդով՝ Դիլիջանը առողջապահական ծանօթ հանգստարան էր: Թիֆլիսէն աւ Բաքուէն շատ մը հարուստ ընտանիքներ հալ կ'անցընէին իրենց ամառները: Փաղաքը ունէր բուժարան մը:

Երկու շաբաթ ետք, արտօնեցին մեզի ցերեկները քիչ մը հեռանալ բանտէն: Նայն օրերուն յեցինք, որ Երեսանի մէջ տարող Հայ մտաւորականութիւնը բանտ յեցուած էր: Շրջապատուած ռուս հեծեալ պահակազանդով մը, հայկական բանակի տարող սպայակոյտը, ներառեալ հրամանատարն աւ ըսպայակոյտի պետը, անցան Դիլիջանէն՝ երթալու համար Բաքու, ուր միայն Աստուած գիտէ, քէ ինչ պիտի պատահէր իրենց: Ոչ մի արտօնուած էր մօտեմալ այս արտօնականներուն, սակայն եւ յարգեցայ անոնց համար աւտոմոբիլներ եւ ծխախոտ գնել, առաքել իրենց մամուկները եւ նման փոքր ծառայութիւններ մատուցանել:

Վերջապէս, մեզ ազատ արձակելու հրահանգ եկաւ եւ մեկնեցանք Ղաթախիլիսէ:

Ղաթախիլիսէն Համեմատաբար աւելի մեծ քաղաք էր, մօտ 12 հազար բնակիչով: Երկաթուղագծին վրայ ըլլալով՝ պատերազմական աւերուած Կօտիկերէն իրեն քաջած էր անտուն երեխաներ: Անոնք քաղցէն ու ցուրտէն կը մեռնէին փողոցներուն մէջ: Գեանախնձորի մէկական պարկ հագած՝ առնոնք կը պառկէին մայթերու ձիւնին վրայ, գլխեր աւ ցերեկ շարունակաբար կ'ընէին ու զոգալով վիշտաւոր, թախտական շուններու պէս, մինչեւ հասնէր քարեղուի մահը: Թորոմած ծէր գլխեր ունէին եւ աւելի կ'ալիկէին կը նմանէին, քան մարդ էակի եւ գոռար էր ճշդել, տղայ էին, թէ տղիկ: Ոչ ոք կը խօսէր անոնց հետ: Եւ եւ հարց կու տային ինքզինքիս՝ կ'ընային խօսիլ: Անոնք ունէին, գլխիս, գլխիս, թէ ուրկէ կու գան: Երբեմն անոնցմէ երկու-երեքը իրարու վրայ կը կռկուէին, բայց միակ ձայնը, որ կու գար իրենցմէ՝ չնախան կ'ընէին: Անոնք գլխերն աւ լացը կը հալածէին զիս:

Ձէի կրնար ալիլ Հայաստանի մէջ՝ առանց հանրային պաշտօն մը վարելու: Եւ այսպէս, դարձայ օգնական քարտուղար Ներքին Գործօց Կոմիտեի մէջ: Տակաւին Հայերէնը երկրին պաշտօնական լեզուն էր: Այստեղի համայնավարները հասուն մարդիկ էին, ու մենք մեզ գտանք աւելի հայ եւ բարեացակամ մթնոլորտի մը մէջ: Տեղական Սովետներու եւ իշխանութեանց նկարագիրը քաղաքէ քաղաք կը տարբերէր: Բոլոր համայնավարները իրաւունք ունէին չէին: Փանի որ Ղաթախիլիսէի մէջ, բացի հանրաժողով վանքի բանաստեղծէ մը, ոչ ոք ինծի չափ հայերէն չէին, եւ նոյնիսկ գեղարու-թիւնս կը գերազանցէր անոր գեղարուութիւնը, եւ որոշ յարգանք աւ պատիւ:

կը վայելէի Ներքին Գործոց Կոմիտարիատի մէջ, թէեւ ամենակրօնսեր պաշտօնեան էի:

Երեք հոգի էինք իմ աշխատած գրասենեակին մէջ, երկրաչափ մը, պետք, բանաստեղծ մը՝ քարտուղարը, եւ ես՝ օգնական քարտուղարը: Փաստօրէն, ես կը կատարէի բոլոր գրատումները եւ իմ անունովս կը ստորագրէի ծննդեան, ամուսնութեան եւ մահուան բոլոր հաստատագրերը, ինքնութեան թուղթերը, խնդրագրերը, եւ այլն: խորհրդային Ռուսաստանի օրէնքները կը կիրարկուէին հիմա նաեւ Հայաստանի մէջ: Ամուսնութիւնը դարձած էր պարզապէս արձանագրութեան հարց: Մինչեւ իսկ դեկտեմբեր համայնավարներ պարտաւոր էին զաւ մէր գրասենեակը եւ պատասխանել մէր պաշտօնական հարցումներուն: Ես ինքզինքս ալեքան կարեւոր կը դգայի, որ իմ տուած փաստաթուղթերուն վրայ կը ստորագրէի առաջին անունս, կարծես ամէն մարդ կը ճանչնար զիս իմ աւագանի անունով:

Բանաստեղծը, որ թոքախտէ կը տառապէր, ունէր երկար ու թեթեւ մազեր, միշտ խնամքով սանտրուած, արուեստագէտի ապիտակ ձեւեր՝ երկար ու բարակ, կանաչի մատներով եւ ամէն վայրկեան ձեռքը բերնին կը տանէր ու կը հազար մեղմ ու շնորհալի: Պոլիս կարգադատ էի քանի մը ուսուսումնարաններ, որոնք քնքուշ ու չղարշային քնարերգութիւններ էին: Իրեն կապուած ամէն ինչ մեղմ էր, ոգեղէն, «բանաստեղծական»: Թրքահայաստանէն էր եւ համայնավար էէր, երբեմն գրայանէն կը հանէր բանաստեղծութիւն մը եւ կու տար, որ կարդամ:

Կը փորձէի բարեփոխել ինծի համդիպած իւրաքանչիւր համայնավայր եւ մասնաւորաբար շատ կ'աշխատէի Հանրային Լուսավորման կոմիտարիի վերայ: Կարգադատ համար իրեն տուի Գանիի վարուժանի «Հեթանոս երգեր»ը, որպէսզի իրեն փոխանցուի մեր գրականութեան ազգայնական ոգին: Իր կինը ռուս էր: Կը խորիւնէի, որ անմիջապէս, որ յաջողիմ դաստիարակել թանկի գիրքերու վրայ գտնուող քանի մը մարդիկ, կրնամ հետզհետէ հրկիրը վերածել գուտ հայկական պետութեան մը, հակառակ իր կարմիր ծածկաշիւն: Նոյնիսկ խորհեցայ միանալ համայնավար կուսակցութեան եւ հասնիլ տիրուկան դիրքերու, մարդկայնացնելու համար ամբողջ համայնավար շարժումը, եւ ապահովելու՝ հայկական իրաւունքները:

Ղարաֆիլիսէն հիմա կեդրոնը դարձած էր Հայ Համայնավար կառավարութեան, որովհետեւ հակահամայնավար ընդարձակ ըմբոստութիւն մը տեղի ունեցած էր եւ Երեսնին ու Նոր Բայազետը ինկած էին Գաշնակներու ձեռքի: Այս ապստամբութիւնը կը սարքուէր ատենէ մը ի վեր, սակայն մեծ լուր չունէինք անկէ, երբ կը ձեռքաւորուէինք Գիլիջանի մէջ: Հայաստանը միջոցառած էր քաղաքացիական պատերազմի մէջ: Ղեկավարուած սասանցի ճիւղերով, ամբ մը մարդիկ կատաղօրէն կը կռուէին Կարմիր Բանակին դէմ: Երբ հայերը այդքան լաւ կռուէին քուրճերուն դէմ, այս վերջինները պիտի չկարենային կարս մտնել:

Մինչ այդ, Խորհրդային Հայաստանը, Խորհրդային Ատրաշեանն ու Խորհրդային Ռուսիան պատերազմ յայտարարեցին Վրաստանի դէմ եւ Երեւ կողմերէն մերխուժեցին հոն: Քանի մը շարքէն Վրաստանն ալ խորհրդայնացաւ ու բոլորեցին Հայաստան նեղեցին հապարակօր ռուս զինուորներ: Եւ գրաստպատ կապէր մղարկեցին՝ ապստամբութիւնը ճզմելու համար: Անոնք նոյն ռուս զինուորներն էին, որոնց առաջին անգամ հանդիպած էի Տրապիզոնի մէջ, քացի անկէ, որ հիմա մուրճ-մանգաղով կարծիք դրօշակներ կը կրէին: Յեղափոխական, ազմկարար խառնակները այդեւս վերածուած էին կարգապահ ու պարզանց կուուղ ուժերու: Գումարական գումարտակի ետեւէ

անունը տողանցեցին Ղարափրիսէի փողոցներէն եւ, ժինչ ես կը դիտէի, հա-
ռաչեցի ու բռի ինքս ինծի. «Ափսո՛ս, միւս կողմի հայերուն»:

Հիմա ապրուստս կը շահէի — եթէ կարելի է ապրուստ կոչել զայն —
համի ար նոյն սենեակին մէջ կը բնակէի Տրապիզոնէն եկած ընտանիքի մը հետ:
Միջին տարիքի, վշտահար կիներ մը եւ իր նրիտաարդ գարմիկը՝ տասներկու
սարու մանչ մը, որուն հայրը Բաբու ախարում էր՝ երեսուքապէս առանց
որեւէ պատճառի, բացի իր հագած սպիտակ օձիքէն: Տիկնաց *Բեմիկթոն* մե-
քենան, որուն արժէքը երեք եւ կամ զուցէ երեսուն միլիոն ռուբլի կը գնա-
հատուէր, գրաւուած էր, որուն համար բողբոսած էր լայնահաւաչ: Անոնք լըժ-
ւած էին: Տղամ ինծի առաքելով «Իրգագայնականը» սարկիցուց եւ մեմօ
միասին կ'երգէինք զայն՝ ա՛նոյ երաժշտութեան կամ պարզապէս հանոյքի
համար:

Մեր տնակին կողքին, ցեխապատ հիւղակի մը մէջ սպառուած էր
Հայկական հարկադրանքի մէկ անդամը՝ Թուրքիոյ դէմ մղուած երեք պատե-
րազմներու մասնակից վերջերան մը: Ան ծնած էր վան, որուն հերոսական բը-
նակիչներուն ու գեղեցիկ աղջիկներուն նկատմամբ մեծ հիացում կը տածէի:
Եւ յաճախ կ'այցելէի իր քաճուորը: Մեմօ կը հանէինք մեր շապիկները, գա-
նանք կը բռնէինք կրակին վրայ եւ մինչ մեր յօլիները կը պայթէին գնդացի-
րի ճայներուն պէս, միասնաբար կը բնակչիկնէր խաղախական եւ գիւնտարական
ամենավերջին իրադարձութիւնները եւ կը խօսէինք կեանքի ու մահուան փի-
լիսոփայութեան:

Օր մը, խորհրդարանի այս անգամը, իրրեւ գիւղացի ծպտուած՝ դուրս
ելաւ իր քաճուորացին եւ փորձեց անցնիլ կրակէ գիծը, փրկելու համար իր
կեանքը եւ զուցէ միանայաւ «Հայրենիքի» Փրկութեան կամիտէ՝ *Կերթլլա-
հան* բռնակին, որ գինեալ ապստամբութիւն մը կը սկսկալարէր համայնա-
վարներուն դէմ:

Քանի մը օր ետք, երբ ես դուրս կու գայի Ներքին Գործերու կամիտա-
րիատէն, տեսայ զինք, որ կը բաշխուէր մոշկերով, փափախ մը գլխուն եւ
գիւղացիի մահակով:

— Ա՛յն ինչ է, — փափսացի իրեն, — ի՞նչ պատահեցաւ, ինչա՞ն վե-
րադարձար:

— Ձերցայ տահմանը անցնիլ: Սահմանագիծերու գիւղացիները չուզե-
ցին օգտակար ըլլալ ինծի: Սպառնացին, որ զիս բաշխէինք եւ յանձնեն,
եթէ չվերադառնամ:

— Բռնու, թէ հայ գիւղացիներ:

— Հայ:

Ձէի կրճար հասկնայ, թէ ինչպէս հայ գիւղացիներ կրճային մերձիկ օգ-
տակար ըլլալ խորհրդարանի անդամի մը եւ իրեն պէս հայրենասէրի մը:

— Բաշխէինքը սիրաշահած են գիրենք, — ըսաւ ան, — մեր ամբու-
ծելի ռուսասիրութիւնն է:

Կը թուէր, թէ այս պատահարը համոզած էր զինք, թէ կարմիր վարչա-
կարգը Հայաստանի մէջ ունէր ժողովրդային որոշ խորիւս մը: Կը խորհէի,
որ եթէ մեր գիւղացիները «անոնց» կողմն էին, ուրեմն պէտք է յարգէին գիւ-
ղացիներուն կամքը: Բայց ես վստահ էի, որ համայնավարները որոշ ժողո-
ւրդականութիւն ունէին Հայաստանի մէջ, որովհետեւ մեմօ՝ հայերս, ա-
վրդականութիւն ունէին Հայաստանի մէջ, որովհետեւ մեմօ՝ հայերս, ա-
մէնքս ալ հիմնականօրէն «Ռուս Բռնի» նախկին Բաշխին տակ էինք: Համայ-
նավարութիւնը Հայաստանի մէջ, ըստ էութեան, ռուսասիրական շարժում
մըն էր:

Հայաստանի ՍՍԻՐ քարեկամական կայեր կը պահէր հանրապետական
Թուրքիոյ հետ, հետեւելով աւելի իրապաշտ խաղախականութեան մը, քան

նայապարհ կատարութիւնը: Բաշխօրհանները շարժած էին «լուծարքի երթալը» ազգային եւ կրօնական աստիուքիւնները — եւ առիկա լուսագոյնք բաժնին էր իրենց ծրագրին: Սակայն ընկերվարական խաղաղութեան եւ վերակառուցումի այս նոր ժամանակաշրջանին մէջ, դառնօրէն կը խորհէի, որ ոչ ոք ունէի՞նք, որ իրենց մեր ժողովուրդի իրաւ եւ կարող ներկայացուցիչ խօսէր մեր ժողովուրդին մասին եւ ներկայացնէր մեր ազգային դատը Մոսկուայի առջեւ, եւ այո, նոյնիսկ Անգարայի:

Թուրքիոյ նախկին քշնամիները եւ գայն պարտութեան մատնողները ներկայիս շատ բարեացակամ էին անոր նկատմամբ: Խորհրդային Ռուսիան, Զորանաւազակ եւ Իսլամիսթ Թուրքիոյ կ'օգնէին գէնէրով, զինամթերքով, քաղաքական խորհուրդներով եւ պատիւներով: Փարիզի մէջ՝ Թուրքիոյ հին Ֆրանսաւորներն էին, Մոսկուայի մէջ՝ ընկեր բոլշեւիկներ: Քեմալը նստած էր միջնորդի վրայ եւ կը գանձէր երկու կողմէն, բոլորէն, երբեմն-երբեմն ոսկոր նետելով այս կամ այն ուղղութեամբ, ձգելով, որ անոնք կռուին իրարու միջեւ: Ասիկա հին, հին քրքրական խաղ մըն էր:

Հայ համայնավար քերթի մը մէջ կարդացի, որ համաձայն Մոսկուա մեկնած քրքական պատուիրակութեան ղեկավարին, «Համայնավարութիւնը մեծ յառաջդիմութիւն կ'արձանագրէր Թուրքիոյ մէջ», եւ երկաւաւարդ հայ համայնավար մը փորձեց համոզել զիս, որ Թուրքիոյ փոխուած էին, անոնք մեր եղբայրներն էին հիմա, եւ միայն քանի մը տարիներու հարց էր Թուրքիոյ ամբողջական խորհրդայնացումը:

Մոսկուայի մէջ Թուրքիան եւ Խ. Խօսիտան ստորագրեցին «բարեկամութեան եւ եղբայրութեան դաշնագրի» մը, հակակայսերաշայտական պայքարին ի խնդիր», եւ ակաւանքս կնրտացնելով կարգացի այն գլուխը, որ կը թշուառ երկու պետութիւններու միջեւ երկարող սահմանագիծը — Կարսը, Անիին, Արարատը, որոնք նախապէս ուստական էին, կը յանձնուէին Թուրքիոյ: Քեմալը պահեց նոյնպէս ամբողջ երաշալի հողամասը Թրաքիայուտանի: Հայ աշխատաւարութեան կը մնար հողամաս մը, որ Պելլիւսայէն մեծ չէր եւ կը բաղկանար լեռներէ եւ օդատուն սարահարթերէ: Անէն Շարաք առտու Ներքին Գործերու Կոմիտարիատի պաշտօնեաներս, առաջնորդուած փառային ճշմարտամբէն, որ «Միջազգայնականը» կը նուագէր, կ'երթայինք ճամբաներու ճիւղը մաքրելու, խրամներ փորելու եւ շէնքեր նորոգելու: Ոչ ոք ինծի չափ խաղաղավատօրէն բան կը կրէր իր ուսին եւ ոչ ոք այդքան վնասակար քայլերով կ'ընթացար հաւաքախումբին իրենէն: Սակայն նոյն ատեն սիրտս կ'արիւնէր: Ինչպէ՞ս կրնայինք բնակելի ու արգասաբեր ընկերվար հայկական պետութիւն մը կառուցանել՝ մեզի մնացած այս փոքրիկ հողաշերտին վրայ, այլ բնական աղբիւրներ չունէր, գիւղացի մեր ժողովուրդը պահելու համար չունէր մշակելի քաւարաք հող, դեռ չհաշուելով այն հարիւր հազարաւոր գաղթականները, որոնք տարտղմուած էին աշխարհի բոլոր ծագքերուն, առանց հայրենիքի մարդիկ, որոնք Արարատին կը ձգտէին:

Թուրքիան պիտի չունէր այն հողերուն, զորս խլած էր հայ գիւղացիէն եւ նս վստահ էի, որ երբեք պիտի չմշակէր զանոնք: Տաղը կամ քսան տարի իտք, պարտէզներ եւ աշխարհ գիւղեր ու քաղաքներ պիտի ըլլան սահմանի մէջ կողմին վրայ եւ ամէշակ, մեռեալ եւ լուռ հողեր միւս կողմին՝ մեր գերիգնացողները: Սակայն ո՛չ մեր ամբողջ հնարագիտութիւնը, ոչ ալ ամբողջ երկարակամութիւնն ու աշխարհի ոռոգման ծրագրերը կրնան այսքան սահմանափակ Հայաստան մը ինքնաբաւ երկիր դարձնել: Ցափշտակութեամբ ձեռք առի վիճակագրութիւնները, ուսումնասիրեցի շրջանները, բնակչութեան թիւը եւ բնական աղբիւրները Պելլիւսայի, Հոլանտայի, Զօլիցերիոյ, Յուսաստանի, Պուլկարիոյ, Հունգարիոյ, Տանիմարֆայի, Փոքր-Բալայի եւ ուրիշ ո-

րել է ելք չգտալ հայերու համար, բացի մեր կորսնցուցած հոգաժողովուրդի գեղ մէկ մասին վերադարձումէն: Ես տրամադիր էի ձեռք փռել ճշմարտութեան, երգումէն, կիլիկիայէն եւ կրնայի բաւարարուիլ Կարսով ու վանով: Եւ ես երդումընցայ Արարատով, թէ օր մը պիտի կենամ վանի մէջ, հնազանդ մայրաքաղաք մեր ցեղին, եւ պիտի տեսնեմ հրաշալի նոր շէնքերը, ընդարձակ, հզօրութեամբ պաշտպանելու, դպրոցներն ու գիտական հաստատութիւնները նոր եւ յաւերժական հայկական վանի:

Ձիւ գայրացնողը այն էր, որ հայ համայնավարները — եւ կարող ու ազգեցիկ մարդիկ չէին պակսեր անոնց մէջ — ոչինչ կ'ընէին մեր տանտնոցէն-բուն օգտին: Անցեալի սխալներուն սրբազրուքիւնը եւ մեր ազգային վերհիշումն բուժման պատասխանատուութիւնը հիմա կը ծանրանային իրենց ուսերուն: Անոնք կը հաւատային, որ Թուրքիան պիտի հետեւի իսլամ Ասրպէյնանի օրինակին եւ պիտի դառնայ հոռիքային պետութիւն — եւ անբաւարար գաղթականները կրնային վերադառնալ իրենց տունները եւ հոռիքային Հայաստանի ու հոռիքային Թուրքիայ միջեւ, բնականաբար, չէին կրնար ստեղծուիլ վէճեր գոյութիւն ունենալ: Բայց ես գիտէի, որ մատուցողը կարելիութիւնն անգամ չկար Թուրքիայ համայնավարացման, եւ թէ Թուրքիան որդեգրէր հոռիքային ձեւի կառավարութիւն մը, ասիկա պիտի օլլար իր նաղմէ անուամբ իսլամի այլ ֆայլ մը՝ անմասնորակուն նպատակներ հետապնդելու: Թուրք «ընկերները» անմիջապէս կը գնդակահարէին ներքաղ Սիւլազազայնականութիւնը ու եւ զօրծիչ, որ կը համարձակէր իրենց երկիրը մտնել: Շարունակ խաբած ըլլալով հայերը, Թուրքերը հիմա կը խաբէին հոռիքային Բուսիան:

Եթէ Մոսկուայէն մէկ քառ ցար, Թուրքերը խռենմաբար պիտի հրաժարէին Կարսէն ու վանէն, ինչպէս երաժարած էին Պաքսումէն: Սակայն Մոսկուան չարտասանեց այդ քառը:

Հակառակ անոր, որ մարդկութեան ֆաղափական, ընկերային եւ տնտեսական գոյութիւնները լուծելու համար ես շատ անլի լաւ ծրագիրներ ունէի, քան որքան տեսութիւն, որ կը կարդայի համայնավար պրոչլուրներուն մէջ, պարտութեան մատնելու համար չարը՝ առանց չարիքի, ուրախութեամբ կարմիրներուն կարմիրը պիտի դառնայի, եթէ միայն կարմիր դրօշակը ծածանէր Արարատի, Կարսի ամրոցին եւ վանայ բերդին վրայ:

Հայաստանի ՍՍԽՄՔ Արարատի նկարը դրած էր իր գինանջանին վրայ, սրով հետեւի այդ լեռը մեր ցեղին խորհրդանիշն էր: Մենք պէտք է քաղականացնէինք միայնակ: Այդ ի՞նչ ձեւի ընկերվարական արդարութիւն է՝ աշխարհի ննջուած ու վաճիռ ժողովուրդներուն համար:

ԼԵԻՈՆ-ՁԱԻԷՆ ՍԻԻՐՄԷԼԵԱՆ

Պ. Ս Ն Ա Պ Ե Ա Ն

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ն Ա Խ Ճ Ի Ր

Մամլոյ Հաղորդագրութիւններէն իմացած էինք, որ Սրեւանի «Սոսիալական գրող» Հրատարակչութիւնը 1980ին լոյս պիտի ընծայէ նաեւ ինքնակենսագրական բնոյթ կրող *Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեանի Հանրայայտ գործին թարգմանութիւնը՝ «Ձեզ եմ դիմում, տիկի՞նք»* եւ պարոններ:

Հատորէն առաջ *Ոսկայն, մենք առիթ ունեցանք «Գրական քերթ»*ին (1980, թիւ 37) մէջ կարգաւոր առիթ մտայն գրախօսական մը՝ ՎԻ ընտանիք, մի ամբողջ ժողովուրդի պատմութիւն, *ստորագրուած՝ Սփիւռքի Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համարակցեանի կողմէ:*

Ըսենք անմիջապէս, որ Վարդգէս Համարակցեանի այդ գրախօսականին ընթերցումը ուղղակի զարմանք պատճառեց մեզի, ինչպէս զարմանք պէտք է պատճառած ըլլայ բոլոր անոնց, որոնք ծանօթ են Սիւրմէլեանի գործին ամբողջութեան, անգլիերէն բնագիրէն: Այդ գրախօսականին կարգ մը բաժիններէն կը շարունակէր այն տպաւորութիւնը, որ կարծես կը խօսուէր ո՛չ թէ Սիւրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկի՞նք» եւ պարոններ» վէպին, այլ՝ բոլորովին տարբեր գործի մը մասին:

Սիւրմէլեանի այս գիրքին հետ ընթերցողը ծանօթութիւն հաստատեց իր լոյս ընծայածն առաջին տարին, ու մեծ խանդավառութեամբ, որ տեւեց երկար, նորոգուեցաւ ու բորբոքեցաւ յաջորդական վերահրատարակութեանց առիթներով, տարբեր լեզուներով թարգմանուելու բախտին ու արձանագրուած նորանոր գնահատութիւններու լուրերով: Մեր թերթերը արձանագրեցին միջազգային առաջնորդին մէջ տարած հայ գրագէտին այդ յաջմանակին բոլոր մանրամասնութիւններուն՝ եւ գրական հանդէսներէն սմանք՝ Հայկակ Եւսթիւիան, Պէյրութի «Ազգայն» օրաթերթի այն օրերու յաւելուածներէն «Ազգայն Մարաթոնական», «Անի», «Մեքիկայի Վար Գիրք», Գահրէի «Յուսարեր»ը թարգմանական նմոյշներ ներկայացուցին ընթերցողին: Նոյնիսկ Օչական չկրցաւ զայել ոգեւորութիւնը եւ ընդարձակ գրութեամբ մը տնդրագրածաւ «Ձեզ եմ դիմում, տիկի՞նք» եւ պարոններ» վէպին, ապա հեքիաթ մը գրեց՝ «Աստուած գտնելու», ու նուիրեց «Անի» Պ. Ջաւէն Սիւրմէլեան ամերիկացի գրագէտին: Ջաւէն Սիւրմէլեանի անգլիերէն հատորը յափշտակութեամբ կարգացուեցաւ նաեւ Օչականի նորընծայ աշակերտներուն կողմէ, դարձաւ օրուան աճէնէն Հրատապ նիւթը: Իւրաքանչիւր իր սիրած կտորին հմայքը կ'ընդգծէր, կը նկարագրէր տիպար մը, կ'արտասանէր միտքը պահած նախադասութիւն մը: Մէկը, որ Աստուծոյ պաշտօնեայ դարձաւ յետոյ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ իշխաններէն է Հիմա, կը սիրէր Ջաւէն Սիւրմէլեանի «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն»ը արտասանել Ջաւէն Սիւրմէլեանի նոր լեզուով:

The Armenian Revolutionary Federation.

Հատորին մէջ շատ էին նման բաները, համակրանքով արձանագրուած, ու պակաս ծաւալ մը չունէին միւսները, ի մասին քսանական թուականներու համայնավարներուն, որոնց ստեղծած խառնաշփոթութեան ու հեղձուցիչ մթնոլորտին հետեւանքով Սիւրմէլեան եւ իր հարիւրէ աւելի ուսանող ըն-

կերները հեռացան Հայաստանէն: Խնդրոյ առարկայ Հատորին մէջ իր՝ Սիւրմէլեանի արձանագրած բառերով՝

«...Տեղական Սովետը ո՛չ միեոցներ ունէր եւ ոչ ալ մեկ հոգալու ցանկութիւն: Մենք պաշտպանեալներն էինք նախկին կառավարութեան եւ, առ այդ, իրենց այքին իսկանդադրականները կը նկատուէինք: Մեր հարցը ունէր միայն մէկ լուծում՝ վերադառնալ Պոլիս» (Բնագիր, էջ 233):

Մինչդեռ Սիւրմէլեանի նոյն դիրքին ժառին Վարդգէս Համազասպեան ընթերցողին կը յայտնէ բոլորովին տարբեր տպաւորութիւն մը, թէ՛

«նոյնպիսի մեծ աղբումներով ու սպասելիքներով նա եկել է Հայաստան, քայց մեծ է եղել գրողի հիմարափութիւնը դաշնակցական Հայաստանի վիճակը տեսնելուց յետոյ»:

Ի լուր Վարդգէս Համազասպեանի կատարած այս յայտնութեան, մենք կրկին աչքէ անցուցինք Սիւրմէլեանի հատորը եւ ստուգեցինք, որ բնագիրը երբեք հիմք չէր տար նման ժեկեարանութիւններու: Կը ժողովրդային եղանակով, որ կա՛մ Համազասպեան անձիւնք բաներ ուզած է հաղորդել ընթերցողին եւ կա՛մ Թարգմանիչ-հրատարակիչները իրենք դուրս մղած են Սիւրմէլեանի ճիշդը:

Խնդրոյ առարկայ գրախօսականը լոյս ընծայած «Գրական քերթ»էն երկու ամիս ետք, անցնող Դեկտեմբերին, Հայկակի ճամբով հասաւ նաեւ Սիւրմէլեանի անգլիերէն Հատորին երեսանեան Թարգմանութիւնը, որուն ծանօթագրութեան բաժիններուն մէջ ընթերցողը կը կարգայ.

Անգլիերէնից Թարգմանեց՝ Հրայ Գ. Բուչիկանեան,

Խմբագիր՝ Լ. Վ. Միրիջանեան,

Հրատ. Խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակեան, Եւայլն, Իսկ ուղեկող նոթը կը վերջանայ սա տողերով.

«Ամռանամալի եմ վերջի այն մասերը, ուր հեղինակը ցերմ սիրով մկալաբարում է ռուս զինուորաների մուտքը Հայաստան, ռուս զինուորաների մարպախութիւնը եւ փրկարար դերը»:

Խմբագրական այս «հաստատումէն» ու Սիւրմէլեանի գործին առաջին չէին առաջին չորս տողէն ետք, արդէն կը օկսի պարզ դառնալ վերոյիշեալ բովանդակութեամբ գրախօսական տարագրելու Վարդգէս Համազասպեանի համարձակութեան աղբիւրը:

Ահաւոր էր ամբողջին բաղդատական արդիւնքը:

Թարգմանիչը, խմբագիրը կամ անոնց վերադատ օրդանները նաեւ Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարաններ» վէպը ենթարկած էին այն սահմանեցուցիչ ճակատագրին, որուն գոհերը եղան յաջողարար

Կոստան Զարեանի «Նաւը լերան վրայ» վէպը,

Շահան Շահնուրի «Նախանջը առանց երգիչի»,

Վահան Թէքէտեանի «Ողորմածունները, եւ

Յակոբ Օշականի «Ներկիւնք»:

Եւ այս բոլորը մեր հայրենիքին մէջ, որ ցերեկով, տպագրական նոյն մաքսատուններուն մէջ, գրական խզմտանքէ ու պատասխանատուութեան ըզվացումէ բոլորովին զուրկ նորօրեայ մաքսաւորներու հաշուենկատ հաճութեամբ:

Սիւրմէլեանի գրողներէն կամ Սիւրմէլեանի մէջ իրենց գրականութիւնը շարուն-

նակած արեւմտահայ գէօքերէն Հայաստանի լոյս ընծայած գործերուն ցանկէ՛րը կը ներկայացնեն մեզի յաճախ, Հրապարակագրական յօդուածներով ու մամուլի ասուլիսներով կը փառաբանեն այդ նախաձեռնութիւնը, կը պարծենան Հրապարակութեան թուարանական գումարներով, յիստ'ն, վաթսո՛ւն:

Շա՛տ աղէկ: Բայց...

Չաւէն Սիւրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոմներ» վէ՛պն է մէկը փառաբանուած այդ ցանկին:

Յակոբ Օշականի «Երկն»-ըն է միւսը:

Վահան Թէքեանի երեւանեան Հատորնե՛րն են միւսները:

Շահան Շահնուրի «Նախնայր» մաս կը կազմէ՞ այդ գումարներուն:

Կոստան Ջաբանի «Նա՛ւն ալ հաշուուած է արդեօք»:

Կան եւ ուրիշներ, որոնցմէ՛ն ո՛չ մէկը, գոնէ մեր անսածներէն ոչ մէկը, կըցաւ ներս մտած պահուն պարզած կերպարանքով դուրս գալ Հայաստանի տպագրական քաւարաններէն: Երեւի գործի մը անաղարտ պահպանումը մեծ նշանակութիւն չունի հայրենի մեր Հրապարակութեան պատասխանատուններուն համար, անոնց համար երեւի քանակն է կարեւորը, աճումը ցանկին, որուն տարբեր աստիճաններուն քանակային թույտութեամբ մը կը տոյանան գնն դրականութեան քանակները՝ Յակոբ Գույումճեանները, Սիտակները, Մկրտիչ Ներիսանցները, Յակոբ Նորունիները, Մանուչեանները, այդպէս Աթմանեանները եւ անբաւարար ռաբի՛տ ստուերները:

Քիչ մը շատ պիտի ըլլար սպասել, որ հայ մարդը հպարտանայ տապալաւոր գործեր ձեւագրեծով այս ոճով, կամ ովսաննա պոետայ՝ նման անտաղանդ անուններով կազմուած ցանկերուն դիմաց:

Մեր պարագային, եթէ Հայաստանի Հրատարակչութեան կողմէ՛ վերջիններուն չոստոյած պատիւը բոլորովին անտարբեր կը ձգէ մեզ, առաջիններուն առիթով պարգապէս կ'ամչնանք իր հաշուին:

Հասկնանք ի վերջոյ, ձեռնարկուածը տպագրական գործ է, թէ տարտընումի:

Կարդացինք Լեւոն-Չաւէն Սիւրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոմներ» գործին երեւանեան թարգմանութիւնը ծայրէ ծայր ու բաղդատեցինք բնագրին հետ, տպա կատարեցինք պարզ թուարանութիւն մը եւ պտանք, որ թարգմանիչը, խմբագիրը կամ միւսները երեւի հարկուր էջ հաշուող «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոմներ» գործին մէջ միջամտած, մղեալաւ խաղցուցած են ուղիղ հարկուր քառասուն անգամ, յապաւելով իմաստ, նպատակաւորացութիւն ու ապաւորութիւն հաղորդող բաղմաթիւ ու բաղմաթիւ բաներ, չորս պիտէ բաղկացած (սուս) բառերէն միւսեւ քառնչորս տողոնց հասուածները ու հարկուր քառասուն տողերու միակտուր յաջորդականութեամբ կազմուած էջերը:

Հարկուր քառասուն անգամ:

Մէկ բառէն միւսին չորս տողի, քսանընթաց տողի, վաթսուընթաց տողի ու հարկուր քառասուն տողերու վրայ թաւալող հապարաւոր բառերը:

Ամբողջ երեսունընթաց տարի իր ուրոյն ճակատագրով ապրած եւ իբրեւ այդ՝ համաշխարհային առումով հանրածանօթ «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոմներ» գործին մէջ սարքուած այս ընդարձակ խաթարումը դուռ կը բանայ մէկէ աւելի հայցականներու:

Նախ՝ Լեւոն-Չաւէն Սիւրմէլեան ապրող հեղինակ է եւ, բնական է, որ ընթերցողը պիտի ուզէ գիտնալ անոր կապը այս բոլորին հետ: Իրապէս, հարց է գիտնալ, թէ ինչ գէր մը ունեցա՞ծ է արդեօք թոյլ տրուած յապաւումնե-

լուռն հետեւանքով առաջացած ոգեկան այս ալլաներումին մէջ:

Կը կասկածինք:

Ըլլալով անխառն արուեստագէտ, այսինքն՝ բառերը կշռող ու սրբութեամբ ջով ջովի դնող մաքուր խղճմտանքի տէր անհատականութիւն, Սիւրմէյիան, կ'ենթադրենք, երբեք ու ոչ մէկ զնով պիտի զիջէր հաշուախնդիր մկրտումներ թոյլ տալ երկիւղածութեամբ, տառապանքով, արցունքով ու սրիւնով պրած ու ա՛յդ արժանիքներով հռչակուած իր գործին մէջ: Յազաւունքով թոյլ տալով յապաւուելու յոնձնատութիւնը գործ է անմաքուր բնաւորութիւններու, պիտի սրբութենէն պարպուած ու իրենք իրենց հաշուոյ հանդէպ յարգանք ունենալէ զարքած մտքի հսցկատակներու: «Այս գուարք» պէս եւ «I Ask You, Ladies and Gentlemen» վէպին պէս գործներ երկնած խառնուածքները չեն կրնար հսցկատակութեան տիպերուն զոհ դարձնել իրենց անհատականութիւնը: Չենք հաւատար, որ կրնան:

Իր մասին ունեցած մեր այս համարումը հաստատող նոր փաստ մը պէտք է համարել «Հայ Ընթերցողին» համար գրուած ու «Անգ եմ դիմում»-ին երեւանեան թարգմանութեան սկիզբը գիտեղուած իր խորհրդածութիւններուն սա հատուածը:

«Անձնապէս չեմ սիրում մանկութեան կամ պատանեկութեան շրջանի ինքնակենսագրութիւններ՝ գրուած հասուն մարդու տեսանկիւնից, երբ հեղինակը շարունակ միջամտում է իր պատմութեանը՝ լուսաբանելու այս կամ այն կէտը, բացատրելու այս կամ այն ճկարագիրը կամ դէպքը: Ուրեմն, ահա՛ ինչ որ պատահեց ինձ եւ հե՛նց այնպէս, ինչպէս պատահեց: Այստեղ ոչինչ չի փոփոխուած, ոչինչ չի անկացուած»:

Կ'աւելցնէ կրկին կարգաւ հատուածին եզրափակիչ տողերը:

Ուրեմն,

«Ահա՛ ինչ որ պատահեց ինձ եւ հե՛նց այնպէս, ինչպէս պատահեց»:

«Այստեղ ոչինչ չի փոփոխուած, ոչինչ չի անկացուած»:

Վերջին գոյգ հաստատումներուն մէջ կարելի է տեսնել Սիւրմէյիանի թէ՛ իրականութեան հանդէպ ունեցած յարգանքը եւ թէ՛ տեսական իր կեցւածքին աճրութիւնը:

Դէ՛մ՝ միջամտութիւններուն:

Դէ՛մ՝ փոփոխութիւններուն:

Դէ՛մ՝ յաւելումներուն:

Իրականութեան հաւատարիմ մնալու բարոյական սկզբունքի մը ճշմարտութիւնը:

Այդ իրականութեան մէջ իր ապրած կամ կռահած ճշմարտութիւնը պիտի բերէր համարելու խղճմտանքի մը թելադրանքով:

Անխառն արուեստագէտի մը խղճմտութեամբ՝

«Այստեղ ոչինչ չի փոփոխուած, ոչինչ չի անկացուած»:

Զօրութեամբ կը հասկցուի, որ «այստեղ» նաեւ պակսեցուած բան չըկայ, չի կրնար եղած ըլլալ, որովհետեւ արուեստագէտին համար սրճան նեղացուցիչ է աւելցուածը, նոյնքան խոր ցաւ է, ցաւի պատճառ՝ պակաս տեսնուածը, պակսեցուածը:

Վերի հաստատումներուն լոյսին տակ, բնաւ հաւանական չի թուիր, որ իր գիտութեամբ տեղի ունեցած ըլլան «Անգ եմ դիմում»-ին մէջ հատարուած փոփոխութիւնները: Զարաշահութեան մը ուրուականը կայ հոս, չարաշահուած ըլլալ կը թուի մեր կեանքէն կտրուած ապրելու Սիւրմէյիանի պարզան, Հայաստանի մշակութային թափին ու շինարարական ծառայումներ:

բուն հանդէպ անոր ցոյց տուած նոր համարումը թերեւս, թերեւս բարեփոխելը, այլապէս հաւանական չէ, որ գրէր այդ ներածականը, կատարէր նման ինքնավստահ հաստատումներ, որոնք թարգմանական իրականութեան խոտոր կը համեմատին եւ հեղինակի պէս կը հնչեն:

Ո՛ւ, Զաւէն Սիւրժէկեան չէր կրնար այդպիսի յոռաշարան մը գրել թարգմանելի իր գործին, եթէ նախօրոք այլապէս յանձնարարական տակ ժտած ըլլար կամ պիտեար, որ իր հենց այնպէս, ինչպէս պատահեց ին հիմնովին հակասող բաներ պիտի պատահէին...

Որքան ժենք կը յիշենք մամուլէն, Զաւէն Սիւրժէկեան երկու անգամ այցելեց Խորհրդային Հայաստան, 1964ին եւ 1970ին: Առաջին այցելութեան առիթով կը խօսուի քիչ անդին, իսկ երկրորդ այցելութեան առիթն, «Գրական քննարկ» 18 Դեկտեմբեր 1970 թուակիր համարին մէջ կատարեց յայտարարութիւն մը, զոր կ'ուզէինք այս առիթով յանձնել ուշադրութեան, որովհետեւ տարբեր լոյս մը կը նետէ գրողի իր փորձառութիւններուն ու հեռանկարներուն վրայ եւ լռելիան կը ժերժէ ա՛յն՝ որ կատարուած է ճնշւած, սիկիւններ եւ պարանոցներ ստեղծագործութեան երեւոյնեան թարգմանութեան մէջ, թարգմանիչներու, սրբադրիչներու եւ ուրիշներու ձեռքերով:

«Ես գրող մարդ եմ եւ միշտ յիշում եմ: Գրողի յիշողութիւնից շատ բան է կախում: Ազգերի պատմութեան մէջ գրողը ամենաօգտակար եւ ամենապատասխանատու մարդկանցից մէկն է, որովհետեւ յիշում է: Նաեւ գրողի յիշողութիւնից է կախում ժողովուրդների գոյութիւնը, եղբայրութիւնն ու համագործակցութիւնը, մօր, է՛լ աւելի պայծառ դարաշրջանների կերտումը»:

Սեր Հայրենիքին մէջ, ցաւօք, երբեք հաշուի չեն առած Սիւրժէկեանի յիշողութեան տեսութիւնը եւ անոր հետ վարուած են տարբեր տեսութեամբ մը, որ ուրիշ նպատակ չի հետապնդեր, եթէ ոչ գրիչի հեղինակները իրենց յիշողութիւններէն եւ ըստ այնմ կողմնորոշել Հայրենի տնօր ընթերցողը:

Զաւէն Սիւրժէկեան ըսած է մեղի եւ մենք գիտենք, որ գիշեր լուսացում ցած է՝ ծայրէ ծայր յիշողութիւններու վրայ կառուցուած ճնշւած եւ զիջողութիւնները կրկնու առնել, տառապած է, վերապրումներու տակ ժերթ ընդ մերթ հոգւում, լացած, ու կասկած չկայ, որ այս թարգմանութեան առիթով ապրեցաւ երկրորդ շարդի մը տառապանքը, որովհետեւ իրաւ գրողի մը համար, արուեստագէտին համար, որ ինք հղած է մեր համարումին մէջ, իր ստեղծագործութիւնը մօրը չափ հարազատ է, հօրը չափ, դուկին չափ, Հայրենիքին չափ հարազատ, որեւէ զաղափարի կամ սրբութեան չափ հարազատ: Գրական գործը հեղինակին էութեան լաւագոյնն է, ու անապուր ձեռքերով կատարուած որեւէ միջամտութիւն տառապանքի անցամաքի աղբիւր է գրողին համար, նահատակուած մօր մը առթած տառապանքին չափ անդաբման, զաւկի մը հասցուած հարուածին չափ մորմաքող, դաւաճանուած գաղափարէ մը երկարած սուգին չափ լափելիող:

Արդար հպարտութեամբ մը հոս ոչինչ չէ փոխուած յայտարարող եւ որեւէ փոփոխութիւն մերժող հեղինակի մը համար, որ Զաւէն Սիւրժէկեանն է այս պարագային, թերեւս չկայ աւելի մեծ տառապանք, քան իր անփոփոխ խելին փոխուած տեսնելու սա անփոփ իրականութիւնը:

Բանանք ուրիշ էլ մը:

Անցեալ տարի Սեպտեմբերին տեղի ունեցաւ Հայաստանի գրողներուն ծրը համագումարը, որուն ժառանգեցելու հրաւեր ուղղուած էր նաեւ Սիւրժէկեանին: Հանգամանքներու բերումով Սիւրժէկեան չկրցաւ ընդառնել հը-

լուսէրին, բայց Երեւան դրկեց Համազումարին արտասանելու ժողով պատ-
րաստած իր ճառը, որ թարգմանաբար լայն տեսաւ «Սովետական Հայաստան»
ամսագրի Սեպտեմբերի համարին մէջ:

Հայ դրազէտին տառաջելութեան, հայ գիրքին, վերածողկան Հայաս-
տանին, հայկական ճակատագրին ու աշխարհի մէջ ժեր ժողովուրդին վիճակ-
ւան փողազակըթակոն դերին մասին Սիւրմէլեանի յաճախակի բանաձեւած
ժտածումներուն խառցումն է շարտաւանդաւ տյո՛ւ ճառը, գեղեցիկ ու իրաւ,
հնչեղ, իր սկիզբով ու վախճանով: Սկիզբը.

«Ամէնուրեք, բոլոր քաղաքներէն մամանակ գրողը մշուշա-
պատ երկրով ճամբորդող ու ճամապարհ հարթող է եղիլ, իսկ աւերջները նրա
հոնից են գծացել: Սա ճիշդ է թանկ հայերի պարագայում: Իր տնտաջաշտի
շաւղի միջով հայ գրողը թափանցում է մշուշը, ի մի բերում թեկոյններ,
դրանք համադրելով ստեղծում ամբողջական, Յունականից կտրեմբ, արմոք
լոյս են տփռում մարդկային վիճակի ու իր ժողովրդի գծնական պատմութեան
վառք ու պատուի, այլեւ տնայնակների վրայ — սա՛ է եղիլ հայ գրողի պատ-
մական դերը հայրենի երկրում եւ Ափիւստանս:

Տեղականորէն ճիշդ են բոլոր ըստածները, բայց դործնական գետնի
վրայ կրնա՞նք ուրիշ ժողովուրդներու կարգին մենք եւս հպարտանալ դարե-
բաւ փորձով հաստատուած նոյն փոխաբերութիւններով: Անցնող ժեր չի-
սուն աւարին ուրիշ բան կ'ըսէ: Աւա՛ր՝ ուրիշները հեռապատ կ'երթային դը-
րողներուն հասէն, հիմա՛ դրողները հարկադրաբար կը քաշչուին ուրիշնե-
րու հասէն: Շարունակներ.

«Ինք գլորները, ինչպէս այլ երկրների գրողները, բացայայտել են ճշը-
մաբարութիւններ, որոնք անբաժնի են գիտնակ, գրողի կերտած երևութա-
պէս անձնական ճամապարհները ծառայում են ազգային եւ միջազգային նպա-
տակներին»:

Անհրաժեշտ է գիտենալ, հարկաւ, եթէ գրողին բացայայտած ճամբ-
արութիւնները դուրսբերուած չափաւ են եւ գիտնակներ: արժանի բաները
չարգելւելին գիտնակաւ ծարաւով աշտոյող բաղձալիւններուն: Սիւրմէլեանի
ժտածումները ըստինքեան գեղեցիկ են եւ ոչ թէ յարաբերաբար վերջին կէտ
դարուն ցուցաբերած ժեր վերաբերումներուն, որոնք ցաւազինորէն խոտոր
կը համեմատին իր բանաձեւած վերայիշեալ ճամբարութիւններուն, ինչպէս
եւ հետեւեալ հաստատումին.

«Գիրքը մեզ ազգ դարձրեց: Եւ կանայք ու տղամարդիկ ամենաւր անյի
են գեղեցկանում ու ուժեղանում լաւ գիրք ընթերցելիս: Եւ շարունակ հայ
գրողի մասին մտածել եւ արպէս քննադատ ու արքա մի թոյում: Մենք վաղուդ
կը կարտուէինք, եթէ չլինէր այդ էակը»:

Ճիշդ եւ հիմնական: Իցիւ թէ միշտ տյո՛ւ ըլլար, մեա՛ր դրողը, բունորէն
չարգելափակուէր նախանշանակեալին կեղեքիչ վանդակներուն մէջ: Այդ պա-
րագային ասելի ընդհանրական բնոյթ մը կը ստանար Սիւրմէլեանի բնութա-
դրումը, այսինքն՝ եթէ գրողը թեւաբեկ ընող եւ որբութիւնը վերաւորող գա-
ժան դործունեւր շերտային մեր մէջ, տարրեր կ'ըլլար ժեր գրական բախտը
եւ այն առանց սփ գիտէ որքան շատ կ'ըլլային լաւ գիրքերը եւ ուր կը հասնէր
լաւ գիրքերու ընթերցումով աւելի գեղեցկացող կանանց եւ մարդկանց թիւը:
Ուրիշ նմոյշ մը նոյն ճառին.

«Մեր՝ գրողներն, պարտքն է ճշմարտութիւնն ասել գեղեցկօրէն ու
digitised by A.R.A.R.®

ույնպէս, որ այն չմտաւորուի: Եւ որպէս վերջնական նորակացութիւն՝ ճշմարտութիւնը գեղեցկութիւն է, գեղեցկութիւնը՝ ճշմարտութիւն:

«Հայ գրողը հայկական յիշողութեան պահակն է եղել, դարձել ազգային գիտակցութիւնն աւ խիղճը: Սա ամէնէն յայտնի է, բայց այն կրկնել է սէտք»:

Ձաւէն Սիւրմէլեան իր ճառը ուղղած է Հայաստանի գրողներու համագումարին, որուն մասնակիցներուն իրապէս յայտնի են այս ամէնքը, ու յայտնի է նաեւ առաւել բան մը, յայտնին անյայտ դարձնելու գուցէ Սիւրմէլեանին անյայտ գրական նոր բարձր մը, որ չարաբանութիւն չըջանի մը սկզբունք, բայց որ իր չարաշուք ստուերը կը տարածէ մինչեւ հերկայ օրը, աղաւաղելով գրողներուն յայտնագործումներէն բազում գանձեր, անոնց ճշմարտութիւնն ու գեղեցկութիւնը, յիշողութիւնն ու խիղճը:

Հինգերորդ հաստատում.

«Բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների կանայք եւ տղամարդիկ բարեկամանում են արուեստագետի միջոցով, եւ դէպի աշխարհի իրազարդութիւնը տալիս աւելի լաւ գնահատարի չկայ»:

Հասուն տարիքի մը մէջ ու փորձառական խոր տուեալներու վրայ ձեւած մտածումներ են տանք, եւ մենք կը հաւատանք, որ Սիւրմէլեան անոնց արձակած լոյսերով առաջնորդուած գրագէտ է, ճշմարտութեան անդաւաճան, գեղեցկութեան հետամուտ, արդարութեան բնաղբին հաւատարիմ, հայրենապաշտ, մարդասէր, արի:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ միայն, որ այս ճառը գրած տան տեսած էր արգիւտ իր դիրքին երեւանեան հրատարակութիւնը, Եւ ի՞նչ պիտի ըսէ Հիմա, երբ հրատարակչական անհարկի կամայականութեամբ իր պլուխ-գործոցին տրուած է տարբեր նկարագիր մը, որ հիմնովին անհաշտ է իր երէկուան թէ աշխարհի մտածումներուն, ապրումներուն, յիշողութիւններուն, հայեացքներուն, արեան նախախրութիւններուն, հրայրքներուն:

Արդարեւ, մեր ժողովուրդին համարումին մէջ թէ օտարներուն հաստատումներով՝ ա՛ղբ կերտող գիրքերու շարքին կը դանդաղէր «Ձեզ եմ դիմում»-ը, բայց այդ յատկանիշներէն մեծապէս զրկուած է Հիմա:

Թիշողութեան պահակ էր, կոտորակուած յիշողութիւններու յուշարար է Հիմա:

Ձեռնաղ բեկորներու չքնաղ համադրութիւն էր երէկ, տարտղնում է Հիմա:

Գեղեցկութիւններու նուաճում էր, ու կրնեն ու մարդերը գեղեցկացնող յատկանիշներով յորդ, նուազում է Հիմա:

Բարեկամութեան ամուր շաղախներ կը բովանդակէր, պառակտուած զործ է Հիմա:

Սիւրմէլեան, ըսինք անպամ մը, ապրող Հեղինակ է եւ հայ մարդը անպայման կը սպասէ իր խօսքին, զինք իր սրբութիւններուն ու գրական գաւառանքին դէմ հանող այս մեծաքանակ ու ոչ մաքուր միջամառութիւններուն մասին:

Ատիկա իր պարտականութիւնն է, որ սակայն բնաւ արգելք չէ քանի մը մասնանշումներ ընելու մեր պարտականութեան, ա՛յն իմաստով, որ՝

digitised by A.R.A.R.@

Ձաւէն Սիւրմէշիան «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» գործին հեղինակն է միայն:

Տէրը չէ՛:

Տէրը ընթերցողն է:

Ձայն կարգացած, անոր հետ յուզուած, տաշնապած, տառապած, յուսալքուած կամ ուղեշնչուած մարդը, որուն իրաւունքն է առնուազն պոռալ իր խարուած հոգիին դառնութիւնը, հայհոյել զինք խարել նկրտող անմաքուր խղճման ցնորուն, հեղինակ ըլլան անոնք թէ թարգմանիչ, սրբազրիչ ըլլան թէ հրատարակչական մաքսանենդ...

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Կանխող էջերուն մէջ հեղ մը ըսինք, որ «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» գործին երեսնեան թարգմանութեան տուջին էջին առաջին չորս տողը հազիւ աւարտած՝ թարգմանիչը, կամ սրբազրիչը, կամ միւսները արդէն սկսած են «գործի»: Մեր ակնարկը կը վերաբերէր չեացուած ու հասուածին:

«Ինչ որ կը յիշեմ քեզի Յարութիւնին մասին ա՛յն է, որ ան Փարիզէն որսորդական պլտիկ բարակ մը դրկած էր մօրեղբայր Լեւոնին, որ մեն որսորդ մըն էր, մէկ անգամը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, եւ իմ մանկութեան հերոսը»:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան այս նոր յոռածարքը՝ ոչինչ: Դաշնակցութիւնը վարժ է հայրենական նման վերաբերումներու: Աւելի յուզիչը, մահաւանդ Սիւրմէշեանի համար, իր հետորին մէջ մօրեղբայր Լեւոնին հանազէպ ցուցաբերուած անհոգի վերաբերումն է: Սիւրմէշեան կը յիշէ երեք մօրեղբայրներ, որոնց մէջ այս մէկը անտուեր պայծառութեամբ մը ապրեցաւ իր հոգիին: Ձմեաց միայն մանկութեան հերոսը, այդպէս եղաւ նաեւ հասուն տարիքին: Այդ մասին հետաքրքրական ու սրտառուչ վկայութիւն մը Ժւա հայրգէլու համար, արտադրենք հատուած մը իր մէկ սրիչ գրութենէն, որ յոյս տեսաւ Ամերիկայի «Նոր Գիք»ին մէջ, «Դարձնակա՞ն, բէ՛ ումանքիք հայրենասիրութիւն» խորագրով, 1951ին:

«Հայ գրողներու շատերուն նման՝ մէկ սենք անգամ ստացած չեմ հայ հանդէսներու տուած պատմաւածքներու իբրեւ հատուցում: Միակ հայ քեր-յը, որ ատենին վնասուած ըրած է ինծի՝ Պոլսոյ «Ճակատամարտ»ը եղած է: 1921ին, այդ քերթիք խմբագիրը, Շաւարշ Միսաքեան, եօթնկէս քրֆական ռսկի վնասած է ինծի՝ «Հայ սկսուածի մը արկածները» վերնագրով կտորիս համար, որ պատմութիւնն է Հայաստանի մէջ ռմեցած արակժներու եւ իմ առաջին գործս, որ լքայ կը տեսնէր: «Ճակատամարտ» հրատարակեց գայն քերթօնի ձեւով, որ տեսեց երկու շաբաթ: Այդ առիթով ստացած վարձատրու-քիւնս երկիւնքին ինկած մանանայի պէս էր, ո՛րք էի, որքանցի մը մէջ, եւ գլխիք սովաւար: Եղբօրս՝ Օննիկին եւ մի քանի ընկերներու հետ՝ կրցամք հաց աւ հելվա ուտել. մնացեալ գումարովս ալ գմեցի առսակամ սեւ շապիկ մը եւ գայն հագնելով՝ ուզեցի նմանի իմ մանկութեան օրերուս հերոսին՝ Լեւ-

ւում մօրեղբորս, գոր քուրճերը խեղդած էին Սեւ ծովու ջուրերում մէջ: Տաւրիմներ հտէ՝ իր ամուսնը քղեցրեցի»:

Այս պատմութեան մէջ կարծւորը «ճակատամարտին հետ ունեցած Սիւրմէլեանին կապը չէ եւ ոչ ալ իր առաջին զրուսեան համար հայ մամուլին առաջած միակ վարձատրութեան այլապէս հետաքրքրական դէպքը, այլ՝ իր մանկութեան օրերու հերոս Լեւոն մօրեղբօրը նմանելու մղով՝ նորէն եւ անոր անունը որդեգրելու քրեազին ապրումը»:

Երեւանի հրատարակչները փափկանկատ չեն եղած Սիւրմէլեանի եւ մօրեղբայր Լեւոնի այս հոգեկցութեան աւելցումները ու երբ հրահան են չարը՝ ալ չեն մտահոգուած կանանչին բախտով: Դաշնակցութիւնը յապաւելու յղեց քաղաքի մէջ իրարազգործութիւններու աստեւ այլեւս ի՛նչ մօրեղբայր Լեւոն: Բայց ի՛նչ կը մտածէ արդեօք ինք՝ Սիւրմէլեան, իր հոգիին մէջ սրբաբացած ու հոգեղինացեալ թուղթին յանձնուած մօրեղբայր Լեւոնին այս երկրորդ նահատակութեան մասին:

Հասկնալի է հարկաւ, որ մօրեղբայր Լեւոնը իբրեւ սոսկական անհատ չէր կրնար թիրախ ըլլալ Երեւանի հրատարակչներուն, թիրախ մօրեղբայր Լեւոնին կուսակցական պատկանելութիւնն է, որուն յայտանշանները ուրիշ էջերու վրայ եւս փնտցուած են: Երեւանեան թարգմանութեան մէջ կայ սա պարբերութիւնը:

«Քեռի Լեւոնը Պոլսից բերել էր հայկական լրագրերի վերջին համարներէից: Գիւղացի դեռատի մտաւորականներ անհամբեր իրար ձեռքից խլում էին այս հրատարակութիւնները» (Թարգմ., էջ 62):

Սիւրմէլեանի վէպը ինքնագինապարական վէպ է, այսինքն՝ կը սկսի ու կ'ընթանայ իբրեւ թիւններու հէնքի մը վրայ եւ կը սխրէ դէմքերն ու իրողութիւնները կոշիլ իրենց իրական անուններով: Իր գրչին տակ առնուած ինքն ինքն Պաւլոյ լրագրիցիքը, «ճարտարաններէն ու մամուլէն իջնալուստի միջոցով»:

«Մօրեղբայր Լեւոնը Պոլսէն բերեր էր հայկական թերթերու վերջին համարներէն՝ «Ապատամարտ» (պայքար անկախութեան համար) եւ «Երօշակ» (դրօշակ), որ կը հրատարակուէր Զուլիգերիոյ մէջ: Գիւղացի դեռատի մտաւորականները իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին այս հրատարակութիւնները» (Բնագիր, էջ 54):

Յայտարարման միտք բանին ակնբախ է, ամէն դեպք զրկել մօրեղբայր Լեւոնը կուսակցական իր պատկանելութենէն եւ, յաւագոյն պարագային, իբրեւ անորոշ մարդ մը պահել զայն էջերուն մէջ, իրեն հետ տարտամեցնելով նոյն աստեւ «Ապատամարտով» ու «Երօշակով» սեռած այն դեռատի երիտասարդները, որոնք Սիւրմէլեանի տպուորութիւններուն մէջ ու իրականութեան մէջ տէր էին բոլորովին տարբեր որակի մը ու, բախտորոշ պահերու՝ պատմութեան բեմին ներկայացան զոհաբերութեան առաւելագոյն չափով, մահուամբ կոշիլով հայրենեաց թիրախ ստանձնած իրենց սպասամարտեան յանձնառութիւնները:

Մեր հայրենիքին մէջ դեռ կը շարունակուի այդ ընտիրներուն հանդէպ փաթուռն տարի տարի սկսած սպերախտութիւնը եւ միջին անգամ ուրիշներու գիրքերուն մէջ կը մերժուին անոնց նահատակութեան պահուն յիշուած

տեսակաբար նշանները, ինչպէ՞ս ցոյց կու տայ Սիւրմէշեանի հատորին մէջ յարգարուած տողերէն առ միւսը:

«Ականաւոր մտաւորականներով լցուած նաւակներն հետանում էին ափից եւ մի քանի ժամ անց դատարկ վերադառնում» (Թարգմ., էջ 98):

Ձաւէն Սիւրմէշեանի յտակօրէն յիշած Պոլսոյ լրագրիչները անորոշ պարձուցած նոյն ոգին անորոշ դարձուցած է նաեւ վերի «ականաւոր մտաւորականները», որոնք «Ձեզ եմ դիմում» ինչպէ՞ս ընկերներն մէջ ունին տարբեր յատկութիւն մը եւս:

«Յեղափոխական Դաշնակցութեան ականաւոր մտաւորականներով լեցուած նաւակները կը հետանային ափէն եւ քանի մը ժամ անց կը վերադառնային դատարկ» (Բնագիր, էջ 89):

Այս ստղերը բովանդակող պարբերութեան «կէզքը կ'ըսուի, որ «Աստիկանաբիւնը հետապնդում էր յեղափոխականներին՝ միակ մարդիկ, որոնցից վախճանում էր կառավարութիւնը, աւ Թրանց արդէն ձերբակալում էին աւ տարագրում «ծովի ճամբով»: Այդպէ՞ս կ'ընէր ջարդարար ցեղին ոտիկանութիւնը մի միջ յեղափոխականներուն, «սրտնցից վախճանում էր կառավարութիւնը»: Ի՞նչ հիմք ունի սակայն վախճ մեր թարգմանիչներուն, խմբագիրներուն աւ միւսներուն, որոնք դեռ մինչեւ այսօր կը սարսափին թուրքին ձերբակալած ու «ծովու ճամբով» տարագրած նաւակներուն կուսակցական պատկանելիութիւնէն, իրենց կարգին, ու այս անգամ «յապաւումի ճամբով» տարագրելով զանոնք հանրայնա հատորներէն:

Այս կապակցութեամբ, կարգաճ նաեւ Սիւրմէշեանի «Տումը, արտնչ հս ծնունցին խորագրերը կը ող հատուածին հետաքրքրական սկիզբը:

«Այլս չորս էի բացել մի հայ գտնելու, երբ բրտաների քաղից առտարական շրջանը վերադարձանք: Սիրտս ցնծութիւնից խայտաց: Կերպասեղէնի մի խանութում՝ ֆրանսիական դպրոցի գիմնաց, տեսայ մէկին՝ վաճառատեղանի առաջ կերպաս չափելիս: Նա կրում էր սեւ շապիկ ու փողկապ եւ քեռի Լեւոնին էր նման:

— Այդ մարդը հայ է, — ասացի յոյն այրուն: Գնամ խօսեմ հետը» (Թարգմ., էջ 151):

Աւ կ'երթայ: Աւ հիշէ կ'իլլէ իր հեթադրութիւնը: Կը պարզուի, որ անծանօթը իրապէ՞ս հայ է: Եւս յիշ:

Սիւրմէշեանի հեթադրութեան մղիչ պատճառները միայն առոնք չեն եղած սակայն, միայն ա'յդքան չեն եղած, յունական շրջանակի մը մէջ որեւէ սեւ շապիկ ու որեւէ փողկապ չէին կրնար հայը յոյնէն դանդաղեցնել եւ, մօրեղբայր Լեւոնին հետ նմանութեան եզրեր գտնելով՝ անժիլապէս հարցումներ ուղղելու համարձակութիւն մը ստեղծել կասկածներով լեցուն տանտնեայ որբի մը մէջ:

Ձերկարենք:

Անոր հեթադրութեան ու համարձակութեան բուն պատճառը ուրիշ է. կա'յ՝ բնագրին մէջ, որ երեսնեան թարգմանութեան մէջ մաքրաշրուած է նորէն:

«Ան կը կրէր սեւ շապիկ ու փողկապը հայ յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ կը նմանէր մօրեղբայր Լեւոնին» (Բնագիր, էջ 145):

Ձկարծուի սակայն, որ «Ձեզ եմ դիմում»-ին երեւանեան թարգմանութեան բոլոր էջերուն վրայ բնաշնչուած է Դաշնակցութիւնը: Բնաշնչուած է դրական տպաւորութիւններու առիթով միայն ու պատճառով, բայց խնամքով պահուած է, երբ Հերոսներէն մէկը կամ միւսը բացասական բան մը Ըսած է անոր մասին: Թատկանչական նմոյշ մը:

«Հայրիկը թունդ կողմնակից էր հայ-թորքական բարեկամութեան ու նրա համար եւրոպականացած թուրքերն անելի չարաշուք էին, քան պահպանողական, հին-զուլիս թուրքերը: Նա նորից ծաղր ու ծանակի ենթարկեց դաշնակցութեանը» (Թարգմ., էջ 70):

Գրականութեան մէջ կայ տիպարին մտածողութեան ու հոգեբանութեան հաւաստարիմ մնալու պարզեցողութիւն մը, որ աղբիւր է նոյն առեւն աշխարհայեցողութեան, հարստութեան: Սիւրմէյեան, այդ գիտութեան կամ բնագործին ենթակայ դրագէտ՝ ներկայացուցած է իր հայրը անոր ճշմարտութիւնը բացայայտելու խղճմտութեամբ, առանց կողմնակի մտահոգութիւններու, անկասկէն ենթակայական իր համարումներէն ու հակակրօններէն, ու ստացուած է մէկ «եղծ բնութագրի» մեր պահպանողական տիպարներէն մէկուն, որ «թունդ կողմնակից էր հայ-թուրքական բարեկամութեան» ու ստեղծուած նոր պատեհութեան աստեւ «նորից ծաղր ու ծանակի ենթարկեց դաշնակցութեանը»:

Երբ դաշնակցական մտաւորականները օրին կարդացին Սիւրմէյեանի «Ձեզ եմ դիմում», տիկիւններ եւ պարոններ» հատորը, իրենց ուշադրութիւնէն չվրիպեցաւ հարկաւ անոր էջերուն «ծաղր ու ծանակի» ենթարկուած Դաշնակցութիւնը, ինչպէս չէր վրիպած նոյն հատորին երկայնքին համարումով ուղղուած Դաշնակցութիւնը, բայց ո՛չ ծանակումը անդրադարձաւ անոնց նըժարներուն վրայ եւ ոչ ալ փառաբանութիւնը, Սիւրմէյեան տարբեր իրականութեան մը առջեւ դրած էր գիրենք, գրական յաղթանակի մը, ու իբր այդ դիտարկեցաւ անիկա դաշնակցական մտաւորականներէն, որոնք թարգմանութիւններով ու լուրերով սղոցեցին ընթերցողին միտքը:

Այսպէս չեն մտածեր ու վարուիր հայրենի մեր մտաւորականները, տեսէ՛ք թէ ինչպէս կը վարուին կամ վարուած են նո՛յն հատուածին հետ:

«Հայրիկը թունդ կողմնակից էր հայ-թորքական բարեկամութեան եւ Տրապիզոնի միակ հայն էր, որ քննադատական կեցումը ունէր Ռուսիոյ նկատմամբ, եւ անոր համար եւրոպականացած թուրքերը անելի չարաշուք էին, քան հին-զուլիս թուրքերը: Ան դարձեալ ծաղր ու ծանակի ենթարկեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը» (Բնագիր, էջ 63):

Հեղինակի մը արտօնուած է ուրեմն ստեղծել հայ-թորքական բարեկամութեան հաւատացող եւ Դաշնակցութիւնը ծաղր ու ծանակի ենթարկող տիպար մը, բայց բնաւ արտօնուած չէ Ռուսիոյ նկատմամբ քննադատական կեցումը ունեցող ոեւէ անձնաւորութիւն կերտել իր էջերուն մէջ:

Ի՞նչ կ'ըսէք:

Ինչպէ՞ս:

Կարելի՞ է:

Ռուսիա՞ն փուլ կու գայ յանկարծ:

Ռուսիա՞ն փուլ կու գայ արդեօք, թէ՛ ձեռքէ կը փախի ծառայամտութեան նոր առիթ մը...

不與我爭，故我與之

Handwritten: 821
Printed: 821

ձգուած Մուղոյնին իրաւունքը կը պաշտպանենք, Մուղոյնը շատ աւելի մեծ փորձութիւններ դիմադրաւ քան որ ծածանելէ չէ դադարած, մեզ նեղողը միջամտութեան այս սահմարձակութիւնն է, զբաւան դործերը տեղական մտայնութեանց պաշտպանեցնող ա՛յն գրաքննութիւնը, որ հալածալ ըրաւ հայրենի գրողներուն հոգին ու շարունակ կը բռնանայ արտասահմանէն վերահրատարակուած գործերուն ոգեղէն բաժիններուն:

«ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

«Մեր հայրենիք»ը, որ մօրեղբայր Լեւոնին կուսակցական պատկանելիան, «Ճակատամարտ»ին, «Երօշակ»ին եւ գաղնակցական փողկտպին պէս մերժելի եւ Մուղոյնին չափ արտափաղդու չի թուիր մեր հայրենիքի այտորւան մարդոց, իր կարգին, ենթարկուած է մօրեղբայր Լեւոնին կուսակցութեան, թերթերուն, կտպած փողկտպին եւ ծածանած Մուղոյնին բախտին, երեք տարբեր կէտերու վրայ, հո՛ն՝ ուր հանդիպած են իրեն ստալինեան մատիտին, մկրտաին ու ոգիին ժառանգորդները, տեղ մը՝ քսանական թուականներու համայնալարներուն կիրարկած բրտութիւնները միաժամանակ չնդեալ համարել տալու միտումով, ալլուր՝ տարբեր խաղարկութիւններով: Աւաջինը:

«Տեղական Սովետը մեզմէ չէր ախորժեր: Անոր անդամները յաճախ կը քննէին մեր սենեակները եւ կը դիմաւորուէին մեռելային լըտութեամբ: Հիմա այլեւ ոճիր էր հայրենասէր ըլլալ, «Մեր հայրենիք» երգել, եւ քոյր հայրենասէրները «կայսերապաշտութեան մանկապիկներ» կը նկատուէին» (Բնագիր, էջ 232):

Հոս «Մեր հայրենիք»ին հետ երեւանեան թարգմանութենէն յապաւուած է ամբողջ պարբերութիւնը, մինչ ուրիշ էջի մը վրայ հարուածուած է միայն «Մեր հայրենիք»ը:

«Իր պուարթ շլակի երկու-երեք սուլոցով գնացքը պոկուեց կայարանից» (Թարգմ., էջ 215):

Բնագիրին մէջ միայն գնացքը չէ, որ կը շարժի, գնացքին հետ կան եւ ուրիշ գորդացողներ, դէպի Հայաստան ընթացող ուղտեր ու սրտերը թռնդ հանող երգային պատճառ մը:

«Իր պուարթ շլակի երկու-երեք սուլոցով գնացքը անշատուեցաւ կայարանէն, մինչ մենք կ'երգէինք «Մեր հայրենիք»ը (Բնագիր, էջ 212):

Քանի մը էջ անդին, «Մեր հայրենիք»ը կը ստանայ թարգմանչական իր երրորդ հարուածը, այս անգամ ոչ միակը, «Լաւին չկար»ին հետ:

«Բայց փոքներս չէր: Մենք հասանք մի գիւղ, երգելով՝ «Մայր Արաքսի ափերով» (Թարգմ., էջ 223):

Միեւն ու տարագրութիւն տեսած եւ ապա Հայաստանի Հանրապետութեան հրաքին մասնակցելու շտապող պատանիներուն յայտագիրը «Մայր Արաքսի»ով չէր կրնար սկսիլ հարկաւ եւ «Մայր Արաքսի»ով չէր կրնար վեր-

ջանալ, անոնք պիտի ունենային տարբեր երգացանկ մը, եւ անոնք ունեին նոյն ժմնորոտէն բխած երգացանկ մը, որ դարձեալ դիւր չէ եկած երեւանեան հրատարակչիներուն: Ահա՛ անոր բնագրային ամբողջութիւնը.

«Բայց մեր փոյթը չէր: Մենք հասանք գիւղ մը, երգելով՝ «Մեր հայրենիք», «Լուսին չկար», «Մայր Արացսի ափերով» (Բնագիր, էջ 222):

Դեռ հասկնալի է «Լուսին չկար»-ին չթացումը, «Լուսին չկար»-ը դաշնակաւանտորիտաներուն մէկ երթը յուշող աղաղակ է եւ ի՛նչ պէտք ունի Հայաստանի հայր դիտնալու, որ իր նոր կեանքէն տուա՞ր՝ «կեանքները ազգին նուիրած» կտրիճներ եղած են եւ իրենց ուրախ-զուարթ երթին ընթացքին «ազատութիւն երգում էին», բայց «Լուսին չկար»-ի լափ վտանգաւոր չի նշկատուի՜ր հիմա «Մեր հայրենիք»-ը, վտանգաւոր կը նկատուէր անիւր առաջ, ստալինեան մտայն երեսնամեակին, դրող ձա՛տակ Գիւլեստարեանի դրաւոր մէկ խոստովանութեամբ, հայրս

«Գիտէր Միքայէլ Նալբանդեանի «Խտալացի աղջկայ երգը», Եր չէր երգում, քանի որ ուրիշներ հիմն էին դարձրել դա»:

Բայց կեանքը աղջկայ չմնաց ու մարդիկ եթէ չերգեցին անգամ ուրիշներուն քայլերդի դերածած «Խտալացի աղջկայ երգը», չվախցան սակայն անոր յիշատակութենէն, գրական արժէքը տարագրելու ճիգէն կամ ամբողջութիւնը արտասպնելու պարտքէն:

1962ին լոյս տեսած «Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն» շարքին երկրորդ հատորին (էջ 194-195) մէջ, քննադատ Խորէն Սարգսեան խոր յարդանքով խօսեցաւ այդ բանաստեղծութեան մասին:

1974ին լոյս տեսած «Մարգարիտներ հայ գեղարվեստին» երկրորդ հատորին մէջ արտասպնեցաւ բանաստեղծութիւնը, իր ամբողջութեամբ (18 էջ):

Աւելի ուշ, «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին (1978, թիւ 2) մէջ, չինգ էջնոց ծաւալի մը վրայ, Միքայէլ Թակոբեան ընթերցողին հաղորդեց նոյն բանաստեղծութեան ծագման եւ ձեւաւորման ամբողջ պատմութիւնը:

Եւ այլն, եւ այլն:

Երկատակուած փաստերը ցոյց կու տան, որ վերէն եկած արգելք մը չկայ «Խտալացի աղջկայ երգը» բանաստեղծութեան դէմ, բայց նման արգելքներուն, յապաւումներուն, մաքրաշրմամբերուն հրահանգները անպայման վերջն կու գան միթէ: Ոմանք, Կրեմլ, Հատ Ծանօթ չեն վերցրուած փականքներուն կամ հին վարժութիւններուն գտնացում տալու համար ճիգ կ'ընեն օտարելու ներկայացած ամէն առիթէ, նոր հարուածներ տալով վերահաստատուած սրբութիւններուն, կրկին ու կրկին անգամ խաչելով ստալինեան օրերուն խաչելութեան բոլոր ձեւերէն կուշտ խաչեցեայները, «Մեր հայրենիք» կոչուին անոնք թէ ունեցած բլլան հայրենական այլ անուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ Թեղափոխական Դաշնակցութեան, Երազոյնին ու «Մեր հայրենիք»-ին առջեւ վաթսուին տարիներու երկայնքի մը վրայ անբուժելի բարդութիւն մը տալիսապաղ հայրենի մեր մտաւորականները, անուշտ նոյն տաղնապով պի-

աի առաջադիմ Պաշտպանության, Եռադյունի ու «Մեր հայրենիք»-ին շնորհակալություններով, որոնցից հետո հարգելի անունով, Հայաստանի Հանրապետության դիմաց, եւ տուայտա՛ծ են արդէն, ոգեղինացած միւս արժէքներուն պէս Սիւրմէլեանի հատորէն դուրս ձգելով նաեւ մեր ծով արեան այդ թանկ ընծան, Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Զաւէն Սիւրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարտններ» գործին երեւանեան թարգմանութեան մէջ ընթերցողը կը կարդայ:

«Եւ, մեկ պէս, նրանք էլ էին ուզում զնալ Հայաստան» (Թարգմ., էջ 207):

Տողը, ապա, ունի շարունակութիւն մը, որ նոյնաբերան խնամքով մը յապաւած են Հայաստանի հրատարակչութեան վարիչները:

«Եւ, մեկ պէս, անոնք ալ կ'ուզէին երթալ Հայաստան, ըլլալու համար ապառ թաղաքացիները մեր երկամեայ, այլ հիմաւորը Հանրապետութեան, Արարատի ստորոտը» (Բնագիր, էջ 203):

Երեւանեան թարգմանութեան նոյն էջին վրայ Հայաստանի Հանրապետութեան արուած երկրորդ լուս հարուածը:

«Ամբողջովին անտեսելով Թուրքիայի իսկական տիրոջը, դաշնակիցները Սեւրի դաշնագիրը կնքեցին Սուլթանի գաղտնեւ կառավարութեան հետ» (Թարգմ., էջ 208):

Սեւրի դաշնագրի իրական պատմութիւնը խնդրոյ տարկայ չէ հոս, կարեւորը թիւն է ստորագրող երկրներուն, որոնցմէ մէկը բացակայ է վերը, որ չէր կրնար բացակայ ըլլալ Սիւրմէլեանի գրչին տակ ու բացակայ չէ արդէն հատորէն: Կարգաչէք պատմութեան այդ էջին վերաբերող ամփոփումին ամբողջութիւնը:

«Ամբողջովին անտեսելով Թուրքիայի իսկական տիրոջը, Դաշնակիցները Սեւրի Դաշնագիրը կնքեցին Սուլթանի գաղտնեւ կառավարութեան հետ. ստորագրողներէն մէկը ըլլալով Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ ներկայացուած էր բանաստեղծ Անտիա Ահարոնեանով» (Բնագիր, էջ 204):

Սեւրի դաշնագրին ստորագրումէն (10 Օգոստոս 1920) հազիւ երկու ամիս անց, Հոկտեմբերի սկիզբները, Սիւրմէլեան արդէն ոտք դրած էր հայրենի հողին վրայ եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կենաց եւ մահու կոխ: Մը կը մղէր քեմալական փայա Ղարապէթի հորդանքուն եւ ասոնց համակիր ու զօրավիշ Հայաստանի այդ օրերու միւս թշնամիներուն դէմ: Զաւէն Սիւրմէլեան էջ բացած է նաեւ այդ ճշմարտութիւն, որուն մասին երեւանեան թարգմանութիւնը իր ընթերցողներուն կը հաղորդէ, որ՝

«Թուրքեր, թաթարներ ամէն կողմից յարձակում էին Հայաստանի վրայ եւ բնակչութիւնը մեղմում էր սովից եւ համաճարակներից» (Թարգմ., էջ 210):

«Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարտններ» գործին քննադրային հաղորդումին մէջ յարձակում գործողները միայն թուրքերն ու թաթարները չեն եւ յարձակման ենթարկուողը պարզ Հայաստանը չէ, այլ՝ նորաստեղծ Հանրապետութիւնը: Բնագիրը՝

«Թուրքեր, թաթարներ եւ նոյնիսկ Խորհրդային Ռուսիոյ զօր-
digitised by A.R.A.R.@

գործերը ամեն կողմէ կը յարձակէին մեր նորաստեղծ Հանրապետութեան վրայ, եւ քնակչութիւնը կը մեռնէր սովէն ու համաճարակներէն» (Բնագիր, էջ 206-207):

Այս մասին նմոյշ մը եւս, քիչ մը հետուէջերէն, երեք բառերէ կարճըւած սա տեղեկութիւնը.

«Մենք ներկայացանք զիւղապետին» (Թարգմ., էջ 222):

Որ եօթն անգամ աւելի բառերէ կարճուած կառույց մը ունի՝ բնագրին մէջ.

«Մենք ներկայացանք զիւղապետին» (Թարգմ., էջ 224),

Հանրապետութեան նախագահին կողմէ ստորագրուած պաշտօնական նամակը, որ կը հրահանգէր երկրի պիտոտրական ու քաղաքական իշխանութիւններուն ամեն օժանդակութիւն ընծայել մեզի՝ իբրեւ երկրի պատուակալ պաշտպանեալներ» (Բնագիր, էջ 223):

Միքատի մէկ հարուածով բնաջինջ հղած են է՛ւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, է՛ւ Հանրապետութեան պորտները, մէկ հարուածով, մկրտաւի՛ հարուածով...

«ԱՆՎԱԶԻՆ ՄԵՄԱԳ-ՈՅՆ ՊԱՐԳԵՒԷ»...

25 Սեպտեմբեր 1920ին, այսինքն՝ այն պահուն, երբ արդէն երկու օր առաջ պայթած էր հայ-թրքական պատերազմը, Քեմալական արշաւանքին հետեանքով Արմաշէն Գուլիս փոխադրուած շուրջ 150 որբերու հետ՝ Զաւէն Միւրմէլեան ժեկնեցաւ Հայաստան, ըլլալու համար ազատ քաղաքացիներէն մէկը մեր երկամեայ, այլ հիմաւորց Հանրապետութեան, Արարատի ստորադուրը:

Դէպի Հայաստան ուղեւորուելէն հինգ ամիս առաջ, Գուլիս մէջ դարձեալ, ուրիշներու կարգին իմացած էր, որ՝

«Համայնավար յեղաշրջումի ձախող փորձ մը տեղի ունեցած էր Հայաստան, որուն լուրերը անհանգստացուցած էին մեզ՝ Պոլսոյ մէջ: Խորհրդայնացած Հայաստան մը անմիջապէս մեզի դէմ պիտի դարձնէր Բրիտանական կայսրութեան ուժը եւ պիտի պրկէր Հայաստանը ամերիկեան օժանդակութենէն ու բարեկամութենէն: Հայկական քանի մը տխուր դէմքեր տեսայ չարագուշակ բանտի ճաղերուն ետեւ, այն բանտին, որ կը նայէր նորագիրներուն յատկացուած փորձադաշտին: Անոնք համայնավարներ էին եւ մենք համայնավարները պզգիս դաւաճան կը նկատէինք, բայց եւ այնպէս՝ այս բանտին տեսքը շատ ցաւալի տպաւորութիւն մը ձգեց վրաս» (Բնագիր, էջ 216):

Բոլորովին անմեղ մտածումներ ու տպաւորութիւններ բովանդակող պարբերութիւններն անգամ չճանդուրժող մարդերը, բնական է, որ առաջին հերթին պիտի արտաքսէին նաեւ «համայնավարները ազգին դաւաճան» նկատող փերի պարբերութիւնը, եւ զայն արտաքսած են արդէն երեսնեան տպագրութեան 218րդ էջէն, հաւատարմաբար շարունակելով «Զեզ Խմ յիմաւս»ին յարմարողական նկարագիր մը հաղորդելու իրենց դրական դաւաճանութիւնը:

Ի դէպ, թող այն տպաւորութիւնը շտապուի, որ մենք Հեռոն-Զաւէն Միւրմէլեանի ստորագրած ամէն էջ անկրկնելի կը նկատենք ու անվերաքննելի

կը համարենք անոր բոլոր համոզումներն ու բոլոր մտածումները: Ո՛հ, Աստուածներուն խօսքն անգամ բացարձակ նշանակութիւն չունի մեզի համար: Պահանջուածը պարզապէս ա՛յն է, որ յարգուի գրողին ազատութիւնը եւ անհպելի մնան անոր էջերը, եթէ նոյնիսկ անոնց մէջ նկարագրուած են «Դանակցութիւնը ծաղր ու ծանակի» ենթարկող դէմքեր, թէ «համայնավար յեղաշրջումի ձախորդ փորձ»եր:

«Համայնավար յեղաշրջումի ձախորդ փորձ մը», եւսլին:

Զուէն Սիւրմէ՛լեան այդ «ձախորդ փորձ»ին հետեւանքներուն ծանօթացաւ Հայաստան ոտք դրած առաջին իսկ օրէն ու ապրեցաւ անմիջական դէպքերուն վրայ անոնց ունեցած բացասական անդրադարձներուն բոլոր դառնութիւնները:

«Զեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոմներ» գործին երեւանեան թարգմանութեան պատասխանատուները ամէնէն աւելի այդ իրադարձութիւններուն անգրագործող բաժիններուն վրայ խաղցուցած են իրենց ողեսպան մկրատները, ա՛յն միտումով անշուշտ, որ սարքուած պատմութեան խախկութիւններով գիեցուած ընթերցողները շարունակեն անտեղեակ մնալ անոռտ իրականութեան եւ շարունակուի սուտ իրականութիւններու սնունդներով միամիտներու հոգին լեցնելու գոտական բռնութիւնը:

«Զեզ եմ դիմում»ին երեւանեան թարգմանութիւնը տեղ մը կ'ընէ Հայաստանի ընթերցողին:

«Հայերն ու վրացիները իրենց սեփական ազգային բանականներն էին կապմում» (Թարգմ., էջ 186):

Այդքան:

Ու նոր սող:

Ու նոր խնդիր:

Բայց բնագիրը կ'ընէ աւելին, կը թուէ նաեւ ճգնաժամին պատճառը ու սողային բանակ կազմելու հրամայականին տրամաբանութիւնը:

«Հայերն ու վրացիները իրենց սեփական ազգային բանականները կը կապմակերպէին: Թուրքերուն համար ոռոտական յեղափոխութիւնը Ալլահին մեծագոյն պարգեւն էր» (Բնագիր, էջ 182):

Եթէ Սիւրմէ՛լեան բնաւ չանդրադատնար այդ իրողութեան եւ կամ հիմա, որ յապուուած է ճշմարտութեան արձանագրութիւնը, ոռոտական յեղափոխութեամբ Թուրքիոյ շնորհուած Ալլահին նուէրը կը պարպուի՞, կ'ընա՞յ պարպուիլ պատմական իր ստուգութենէն:

Զուէն Սիւրմէ՛լեան Թուրքերուն ընծայուած Ալլահին այդ մեծագոյն պարգեւը ճանչցաւ որբութեան ամէնէն դժնդակ օրերուն, Պոլիս հասնելէն ու Հայաստան վերադառնալէն առաջ, ոռոտ բանականներուն «դէպի տուն» ուղղուելէն անմիջապէս ետք, Պաթումի մէջ, որուն պարզած երկու երեսները, եւրէկն ու այօրը եւս պատկերացուց իր նշանաւոր հատորին մէջ:

«Բաքումը՝ բալալակաների վուարթ քաղաքը, հիմա մտայլ էր ու տխուր» (Թարգմ., էջ 187):

Այս է Հայաստանի ընթերցողին ներկայացուածը, բայց ամէնքը այս է՛ն, ամբողջ հատուածի մը մէջ տրուած է Ալլահին մեծագոյն պարգեւին բոլոր հետեւանքները, որոնք մկրատուած եւ դէն շարունակ են դարձեալ, Ալ-

լահին մեծագոյն պարգևին հաւատացեալ մերայիններուն կողմէ, քմահաճոյքով.

«Պաթումը՝ բալայականներու զուարթ քաղաքը, հիմա մնայլ էր ու տխուր: Խորհրդային Ռուսիան պարտադրուած էր գերմաններու կողմէ Թուրքիոյ պիչելու Կովկասի Պաթում-Նարա-Արտահան շրջանը, ինչպէս եւ ողջ Թրքահայաստանը, զոր ուսերը նուաճած էին: Սակայն վրացիներն ու հայերը, այս հողամասը իրենցը դաւանելով՝ կը մերժէին ճանչնալ Խորհրդային Ռուսիոյ ատորագրած դաշնագիրը: Վրացիները յանձն առին Պաթումը պաշտպանել, իսկ հայերը՝ Կարսը, Արտահանը եւ Բաքուն: Բաքուն Հայաստանի մէջ չէր գտնուեր, ապերիսները զայն կը դաւանէին իրենց մայրաքաղաքը, բայց հայերուն բոլոր հատուածները վճռած էին թոյլ չտալ թուրքերուն ու գերմանացիներուն, որ ձեռք ձգեն Բաքուն: Անոնք ճնշեցին իսլամական ըմբոստութիւնը քաղաքին մէջ եւ թուրքերն ու գերմանացիները հեռու պահեցին քաղաքէն՝ շուրջ տասը ամիս:

«Գրաւելէ ետք Տրապիզոնը, թրքական բանակը, հրամանատարութեան տակ մեր ցեղի շարդարար Էնվեր փաշայի՝ քակեց Պաթումի վրայ: Քաղաքի վրացական փոքր գումարտակը անկանոն կերպով փախուստ տուաւ: Մենք տպաւորականք միմիկա: Վերաշխուժացած թրքական բանակը շարունակեց յառաջնադասքը, որոշ տեղեր բաւական արագ, այլուր՝ դանդաղ, ժամանակաւորապէս կանգ առնելով հոս կամ հոն: Վրացիները յաջողեցան փրկել իրենց մորթը՝ դնելով իրենց երկիրը գերմանական հոգատարութեան տակ:

«Կ'ըսուէր, որ հինգ հազար գերմանացի բանակայիններ ճամբայ ելած են դէպի Թիֆլիս» (Բնագիր, էջ 183):

Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեանի Բաւնըմէկ ատղը մէկ տողի վերածելով, Հայաստանի գրաքննիչները կը կարծեն հաւանաբար, որ պատմութիւնը հրաշք իմն կը քննուի եւ ուրիշ հրաշքով մը կը մոռցուի Թուրքերուն եղած Ալլահին մեծագոյն պարգևը:

Բայց պատմութիւնը խորհրդային քաղաքացի չէ, զոր կարենաս ըստ կամոս լիցենել կամ բնաշնչել, պատմութիւնը պատմութիւն է, որուն ձայնին, ճշմարտութեան ուշ կամ կանուխ պիտի անտան բոլորը, անգամ յապաւումներով ու ճնշումներով անած խորհրդային պատմաբանները, որոնցմէ մէկը, նուազ չափով կուրցուած կամ նուազ չափով երկշոտ մէկը, ձեռք գտած էր խօսելու մեզի այնքան սուղ արժան Ալլահին նուէրին դառն հետեւանքներուն ժառին, արդարացնելով մեծ մեղսակիցը, բայց պահելով փաստը: Ահաւասիկ նոյն իրադարձութեան վերաբերող պզտիկ նոյն մը.

«Երկտքուրբախում գեկավար շրջամները յոյս ունէին Ռուսաստանի ժողովուրդներին խաղաղութեան հասնելու կամքը, իմպերիալիստական սպանդին սամեմարազ կերպով վերջ դնելու ամուր վնասակամութիւնն օգտագործել իրենց յանցարար նպատակներին համար եւ, յեմուելով կայսերական Գերմանիայի վրայ, երիտասարդ Սովետական հանրապետութեան պարտադրել թաղանչիական հաշտութիւն՝ նրանից յափշտակելով օսմանեան կայսրութեան ստեղծականից Անդրկովկասի շրջամները»:

Ջաւէն Սիւրմէլեանի կուսած Ալլահին նուէրը պզտիկ երանգով մը միտոյն կը զատորոշուի հայրենի պատմաբանին հաստատումէն: Այս վերջինը կը գտնէ, որ «Երիտասարդ Սովետական պետութիւնը՝ ի՞նչ-ի՞նչ պատմաւանդ-

րով պարտադրուած էր կնքել խնդրոյ տուարկայ հաշտութիւնը, մինչ Սիւր-մէլեան թուրքերուն ալլահային նուէրներ շահալողը ասկի մեծ ուժ մը կը համարէ, «Ալլահին մեծագոյն նուէրն էն բաւական անդին, եւ դարձեալ յապաւում հատուածի մը մէջ, այդ մասին յայտնելով նաեւ իր խոր համոզուածը».

«Եթէ Մոսկուայէն մէկ բառ գար, թուրքերը խոհեմաբար պիտի հրաժարէին Կարսէն ու Վանէն, ինչպէս հրաժարած էին Պաթումէն: Սակայն Մոսկուան չարտասանեց այդ բառը» (Բնագիր, էջ 241):

Բայց գիտենք, որ Պրեստ-Լիտովսկիի դաշնագրէն մինչեւ 1920 թուականի վախճանը, Մոսկուա ուրիշ բան արտասանեց եւ ուրիշ բան արտասանել տուաւ, դաշնագրին թրքանպատ հատուածներուն կերարկութիւնը թոյլատրած բոլոր հանգրուաններուն:

Պատմական ծովածաւալ գրականութիւն մը կայ այս մասին, բայց հարկ չկայ այս էջերը անոնցմով ծանրաբեռնել ու հեռանալ Սիւրմէլեանի հատորէն, որ նոյն շրջանը ճշգրտօրէն պատկերող բաւական բան ունի իր էջերուն, երեւանեան թարգմանութիւնէն դուրս նետուած ամբողջ հատուածներ, ինչպէս եղած է ճակատագրէր երեւանեան հրատարակութեան 212րդ էջին կառոյցէն փրցուած ու գուրու մզուած սա հատուածին:

«...Այս ճգնաժամային պահուն, Հայաստանի ժողովրդավարութիւնը մնացած էր առանձին, բռնուած՝ մէկ կողմէ՝ թրքական բանակներէն, եւ միւս կողմէ՝ Խորհրդային Ռուսիոյ կարմիր բանակներէն: Անոնք կ'ուզէին իրենց միացեալ ուժերով դուրս մղել մեկ իրենց ձանապարհէն, որովհետեւ, դժբախտաբար, Ռուսիոյ իմասնավար նոր տէրերը կը հաւատային այն հեքիաթին, թէ Թուրքիան դարձած է Յեղափոխական Խորհրդային պետութիւն, մինչ փոքր եւ սովաւար Հայաստանը վերածուած է դրամատիրական կայսերապաշտական ուժերու կայանի մը, գերեզմանի մը յեղափոխական բանուորները «ընկերավարական» Թուրքիոյ: Բոյշեւիկները կը խորհէին, թէ Հայաստանը երկրորդ Լեհաստան մըն է: Մենք յոյս չունէինք օգնութիւն ստանալու որեւէ տեղէ եւ պէտք է պաշտպանէինք մեր իայրենիքն ու անկախութիւնը մեր սեփական ուժերով: Ես վստահ էի, որ մենք յաղթական դուրս կու գանք արիւնքաւ թուրք փաշաներու դէմ մղուած այս պայքարէն» (Բնագիր, էջ 208-209):

Մենք չենք գիտեր եւ հաւանաբար երբեք չկարենանք ըմբռնել, թէ մարդիկ ինչ համարձակութեամբ այսպէս կը վարուին վաւերական իրադարձութիւններու մէջէն քայած գիրքի մը էջերուն հետ, եւ այնուհետեւ չենք կրնար ու պիտի չկրնանք պատկերացնել, թէ ինչ չափանիւնով կ'արժեւորեն անոր հեղինակը, երբ զայն կը զբկեն նեարդային տենդով ապրուած իր մթնոլորտէն, տեսածներէն, լսածներէն, դատումներէն, բխրեղացուցած իր համոզումներէն, ճշմարտութիւններէն:

Զաւէն Սիւրմէլեան նկարագրած է նաեւ Կարսի անկումին հետեւանքները, որոնք երեւանեան թարգմանութեան մէջ ունին երեք տողնոց պատկեր մը.

«Ամբողջ երեք օր թուրքերը կողոպտեցին, բռնաբարեցին եւ մորթեցին Կարսի իայերին: Հարիւրաւոր ռազմագերիների հազուատները հանել տուեցին...» (Թարգմ., էջ 221):

Սիւրմէլեանի կազմած պատկերը ո՛չ հոս կը սկսի ստեղծելու եւ ոչ ալ հոս կը վերջանայ: Ահա հաստատուն տրոջ շուրջը:

«Սկիզբէն իսկ գործնականօրէն անյոյս էր շարունակել պայքարը, սակայն կը խորհէի, որ համապատասխան ղեկավարութեամբ կըրնայինք պահել Կարսը կամ յաջող պաշտպանութեամբ եւ կամ միջամբողջօրէն խորհրդային Ռուսիոյ, որ կը յաակներ մեր ժողովուրդին բարեկամը քլլալ — ատոր դիմաց մենք պէտք է խորհրդայնասէր քաղաքականութիւն մը որդեգրէինք: Քաղաքականօրէն մենք միամիտ եւ անփորձ սպգ ենք:

«Հաստատով, որ բոյշեմի բանակը կը յարձակէր Կարսի վրայ՝ պայն խորհրդային Ռուսիոյ յանձնելու նպատակով, մեր ուժերը, որոնց բարոյականը բաղձալի քլլալէ շատ հեռու էր, անորամաղիբ էին կըրնելու թուրք «ընկերներուն» դէմ: Կարսի շրջանի հայերուն մօտ քնդ-հանութիւնը համոզում էր, որ Կարմիր Թուրքիոյ յեղափոխական բանակը կը յարձակէր ընկերվարութեան կարմիր դրօշին ներքեւ, որովհետեւ թրքական դրօշակը ամբողջութեամբ կարմիր է՝ չհաշուած անոր սպիտակ մահիկն ու աստղը՝ Ամբողջ երեք օր թուրք ընկերները կողոպտեցին, բռնաբարեցին ու մորթեցին Կարսի հայերը, չխնայելով նոյնիսկ անոնց, որոնք ցոյց կու տային իրենց համայնավարի անդամատեւրերը: Հարիրաւոր ռազմագերիներու հազուատները հանել տուին...» (Բնագիր, էջ 220):

Պատմական այս ամբողջին երեւանեան թարգմանութեան մէջ մնացած խեղճուկրակ տողերուն վրայ, ինչպէս տեսնեք աւելի վերը, գրաքննիչները շատ բարեացակամ չեն եղած թուրքերուն հանդէպ, պահած են թուրքը, ու բաւարարուած են՝ անոր հարեւանութենէն հեռացնելով դաշնակից հարեւանը, ու նաեւ այս վերջինին կամակատար հայարիւն ուրուականները, որոնք կը շարունակէին իրենց զբաղմունքները հարուածեցին ռազմային հանրապետութեան բանակը ու ողջունեցին Գեմալի ասկերները, որոնք, պատմութենէն գիտենք ու Սիւրմէլեանի վկայաբանութենէն անդամ մը եւս իմացած էինք, եկան ո՛չ թէ իրենց հրաւէր ուղղած ցնորամիտներուն պատկերացումներուն պէս, այլ՝ իրենց նախառահմանեալ բնոյթով, թուրքի՛ պէս, եւ անշուշտ որեւէ փորձ չըրին «թալանի Գաշնակներէ ձեռքից ազատելու հայ աշխատատեղիները»: Ընդհակառակն, հիւրընկալ դաւադիրներուն ողջոյնները մոռցած՝ անմիջապէս մերկացան այնքան ձրթօրէն իրենց շնորհումը դադարեցական կարծրաշառալ ծիրաններէն ու սկսան թափ տալ աւհաւական իրենց թրքութեան, ճշինայելով, — ինչպէս կը հաստատէ գրագէտ վկան, — նոյնիսկ անոնց, որոնք ցոյց կու տային իրենց համայնավարի անդամատեւրերը:

Կարժէ անգամ մը եւս յիշել «Ձեռք եւ դիմում»-ին ճրեւանեան թարգմանութենէն յապաւուած Սիւրմէլեանի համոզումը, ըստ որում՝

«Եթէ Մոսկուայէն մէկ բառ գար, թուրքերը խռնամաքաբ պիտի հրաժարէին Կարսէն ու Վանէն, ինչպէս հրաժարած էին Պաքումէն: Սակայն Մոսկուան չարտաւանց այդ բառը:

Ուրիշներ (Մոսկուայի այն օրերու «գաղափարակիցները») արտասանեցին սակայն իրենց բառը, գրագէտին ակնկալածէն բոլորովին տարբեր բառեր, ճշնամամային նոյն վայրկեաններուն, ինչպէս ըսաւ հայ տղաք գլխաւոր:

ուր ջարդարարներէն էնվեր, աւելի ուշ յայտնաբերուած նամակի մը էջերուն, սա՛ :

«Առջի օր, մեմֆ կնքեցինք ռուսներէն բարեկամական դաշնագիր մը : Ամբոյսի մասն վրայ՝ ռուսները մեզի պիտի օգնեն դրամով եւ ամէն միջոցներով» :

Յետոյ, նոյն բովանդակութեամբ բառեր արտասանեց էնվերի արիւնոտ ժառանգորդը, Մուսթաֆա Քեմալ :

«Այդ մեմֆ ինքներս էինք փնտռում բուլղարիկներին ու մեմֆ նրանց գրասանք» :

Ու էնվերի եւ Քեմալի պէս Սերի գաշնադէն ահարկ երրորդ մը, հա՛յ այս երրորդը, Արտաշէս Կարինեան, «մեր թշնամի գաշնակցականները՝ «սպալած» տեսնելու պատուիրուած երազը մտքին եւ թուրքին ճիշդարկան ձեռքին» կարօտը հոգիին մէջ հաշտեցուցած մարդը, ամբողջութիւնը իր խօսքին :

«Եր հաւատամք, որ աշխարհակալ լուծէն ազատագրուող հասարակական թուրքիան իրեն հետ մեզ եւս Սերի դաշնագրի հակառակորդ համարեալով, մեզ եզրայրական ձեռք պիտի երկարէ, երբ մեմֆ, մեր թշնամի դաշնակցականները տապալելով, թուրքիայ հետ միասին պայքարի պիտի լծուինք լինողէ մ Անտանտի գիշատիչներուն» :

Եւ այսպէս, շարտասանուած «բռնի» եւ արտասանուած բառերուն միացեալ աղէտով, ըսել կ'ուզենք՝ թուրք ճիշդներուն» եզրայրական ձեռք երկարելով հետաւոր գիշատիչներուն դէմ պայքարի ելլելու ցնորքի մը անձնատուր, հարապատին թէ բարեկամին մեղսակցութեամբ գիրկ բացին վեց հարիւր տարիներու վրայ վեց հազար անգամ ստուգուած անմիջական գիշատիչին, եւ հզաւ սթայէս՝ ինչպէս միահամուռ կերպով մը կը հաստատեն այսօր մեր պատմաբանները, որոնցմէ մէկուն հաստատումով՝

«Անգրկովկասից խլուեց շարք 25 հազար բաւ. կ. մ. տարածութեամբ մի տնրիտարիա : Այլ կերպ ասած, այն՝ ինչ որ չյաջողուեց իրականացնել եւրոպայական զաւթիչներին Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասամբ կիրառուեց թուրքիայի նոր կառավարողների կողմից» :

Թող ներուրին մեզի «Ձեզ եմ դիմում» էն կատարուած այս մէկ-երկու շնորհակցութեամբ, որոնք «թուրքիական» հոս, նախ՝ ցոյց տալու համար պատմութեան հանդէպ Սիւրմէլեանի խղճամիտ վերաբերումը, եւ երկրորդ՝ աւելի յստակ ընծայելու համար իրականութենէն քարափող հայրենի մեր մտաւորականներուն այն հետեւողական հոգեվիճակը, որուն զոհ դարձած է Ձեզ եմ դիմում, տիկիները եւ պարմանքը, այնքան ուրիշներէ հոգ, հետ :

Քիչ մը եւս հետեւինք Ալլահին նուէրին հետեւանք դժբախտութիւնները արձանագրած եւ այդ իսկ մեղքով պատժուած «Ձեզ եմ դիմում»-ին շրջաբախտ հատուածներուն, որոնցմէ մէկը պէտք է հզաւ բլլար եւ արդէն եղած է երեւանեան թարգմանութենէն (էջ 230) արտաքսուած սա իրականութիւնը :

«Հայաստանի կառավարութիւնը ստորագրած էր համաձայնութիւն մը խորհրդային Ռուսիոյ հետ եւ քաշուած իշխանութենէն : Հայաստանը պէտք է ընտրէր խորհրդային Ռուսիոյ եւ Քեմալական թուրքիոյ միջեւ, որ այս պայմաններուն մէջ համապօր էր կենաց եւ մահու միջեւ ընտրութիւն մը կատարելու : Ինչ որ պիտի կ'անհանգստացնէր, տե-

ղացիներուն վերաբերումն էր վարչակարգի այս յանկարծական փոփոխութեան նկատմամբ — անոնք շատ ուրախ կը թուէին» (Բնագիր, էջ 231):

Այս յայտարարութիւն տունն առնող պատճառը եւս չի խուսափիր ընթերցողին ուշադրութենէն — պատմական փաստը: Եթէ հայրենի ընթերցողը խանայ, որ Հանրապետական Հայաստանի ու խորհրդային Ռուսիոյ միջեւ Դեկտեմբեր 2ին կնքուած է օրինական համաձայնութիւն մը, արհեստավարժ ճառարեսները այլեւս ինչպէ՞ս հանդիսատես աւելին առջեւ պիտի չողացնեն նոյնմեքեան աշխարհային անհեթեթութիւնը:

Ծառաբլիթ միւսն է սակայն, Մոսկուայէն ակնկալուած «բառ»ին այնքան երկար յայտարարութիւնը: Պրեստիճիոյ զաշնադրով եւ նոյնօրինակ յանձնառութիւններով Վանն ու Կարսը «թուրք ընկերներուն» յանձնելէ եւ Կարսի հայութիւնը Թալաւթի եւ Էնվերի ժառանգորդներուն արնածարաւ երախին յանձնելէ հոգ, այսինքն՝ Հայաստանն ու հայութիւնը թուրքերուն հաշուին ըստ կարելոյն փոքրացնելէ ետք, Մոսկուա արտասանեց իր «բառը» եւ զայն արտասանեց ո՛չ թէ դարաւոր ոտխին գէժ, այլ՝ Հայաստանի կառավարութեան, Հայաստանը հայերէն փրկելու ռեւոլյուցիոն հողատարութեամբ մը:

Այսպէս կամ աշուղէ՞ս՝ մեր երկրին մէջ Ռուսիոյ մուտքը օրհնութիւն մը կը համարեն պաշտօնական Հայաստանի պաշտօնեաները եւ կը դիմեն կարելի եւ անկարելի բոլոր միջոցներուն, որպէսզի ուրիշները եւս մաս կազմեն օրհնակներուն եւրոպայեան, ինչպէս բռնօրէն փորձած են ընել Սիւրմէլ-Կանի պարագային, «Անգ Եմ դիմաւորին հրեանեան թարգմանութեան մէջ»:

«Ամէնքը խաբեցին մեզ: Խորհրդային Ռուսաստանը մեզ օգնութեան հասաւ» (Թարգմ., էջ 254):

Ըստ Սիւրմէլեանի փորձառութիւններուն եւ կատարած արձանագրութեան, օգնութեան հուովոյթը այդպէս տեղի չէ ունեցած, խորհրդային Ռուսաստանէն առաջ ուրիշներ օժանդակած են մեզի եւ խորհրդային Ռուսաստանը առ այդ հանդէս եկած է «զէպքերու ճնշումով» միայն: Ահաւասիկ Սիւրմէլեանի պարբերութեան ամբողջութիւնը:

«Ամէնքը խաբեցին մեզ: Միայն Ամերիկան, միակ պարկեշտ քրիստոնեայ ուժը օժանդակեց մեզի՝ սննդեղէնով, հագուստեղէնով եւ դեղորայքով, փրկելով մեր ժողովուրդը ամբողջական ոչնչացումէ, մինչեւ որ դէպքերու ճնշումով Խորհրդային Ռուսաստանը հասաւ մեզի օգնութեան» (Բնագիր, էջ 265-266):

Իր ետին յիշատակայ պատմութիւն մը ունեցող հիւանդագին նոյն անհանդուրժողութեան զոհ գացած կան եւ ուրիշ հատուածներ, որոնց լառուազուն երեւ-չորս հատին պէտք է տեղեակ ըլլայ ընթերցողը:

Տարագրութեան առաջին տարին անտէր ու անպաշտպան որբութիւն մը քաշելից հոգ Տրապիզոնի մօտակայքը, Զաւէն Սիւրմէլեան բախտ կ'ունենայ վայելելու Միթիթարեան հայրերու հողատէրութիւնը, ի մասնաւորի Պաթումի մէջ, ուր տեսած էր նախ ու զգացած էր ապա ողորակական ու թրքական գինուորական ուժերուն տեղատուութիւններն ու մակընթացութիւնները, եւ դառնագոյն հետեւանքները այդ շարժումներուն, զորս պատկերացուցած է «Միթիթար արքայի աշակերտը» գլուխին տակ: Այդ իրադարձութիւններուն առջնորդած Սիւրմէլեանի ընկալումներուն, ապրումներուն ու

կարօտներուն մէկ բխումը երևանեան թարգմանութեան մէջ ունի սա պատկերը:

«Բայց միտքս երեւանումն էր՝ հերոսական, սովահար ու տիֆով վարակուած մայրաքաղաքում» (Թարգմ., էջ 188):

Այս երկու տողին մէջ չէ ամփոփուած երևանի պարզած վիճակին զի մաց ալեկոծ Սիւրմէյեանի յուզումը, ծաւալած է տասններեք տողերու վրայ, տեսիլքներ ծաղկեցնելով նոյն աստիճանի տենդաւոր հոգիին:

«Բայց իմ միտքս երեւան էր՝ հերոսական, սովահար ու տիֆով վարակուած նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը եւ քառասուն հազար ջարդուած այն հայերուն, որոնք ինկած էին անկեալ Բաքուի փողոցներուն մէջ: Հայերը կը փոխադարձէին՝ ջարդելով թուրքերն ու թաթարները: Արիւն, արիւն էր ամէնուր: Գրեցի օրագրիս մէջ:

«Պէտք է իմանամ պատճառները պատերազմներուն, ջարդերուն եւ յեղափոխութիւններուն, աղքատութեան եւ անարդարութեան, մարդոց ցոյց տալու իմաստը ինչպէս ապրիլ խաղաղութեան եւ բարօրութեան մէջ: Պէտք է գիտնամ զաղտնիքները, որ մարդկութեան մեծ ուսուցիչները, մեծ փիլիսոփաները, սուրբերն ու գիտնականները փրկուած են ի վտր: Եւ զիս ցոյց տալով՝ մարդիկ պիտի բսեն այս է աշակերտը աղքատ հայ վանականի մը՝ Մխիթար Կաթողիկոսի (Բնագիր, էջ 184):

Հոս եւս զեղչուած «նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութիւնը» չէ այս անգամ խնդիրը, ոչ ալ Բաքուի մէջ ջարդուած քառասուն հազար հայերուն փաստը ընթերցողէն զաղտնի պահելու նկատումը, ոչ ալ միւս գէպքերուն պարագան, այլ՝ ջարդերու տեսարաններով ու կոտորածներու փառագիշ լուրերէն յամենայնի կշտացած պատանիի մը խաղաղութեան ծարաւը անտես առնելու մղումը: Անպայման Մարքսը կամ մարքսեան փոլիթիկոսները կամ միւսները պէտք է բարձրադաս խաղաղութեան եւ բարօրութեան մասին, որպէսզի ընդունելի ըլլան խաղաղութեան ու բարօրութեան տեսչերը: Եւ յետոյ՝ ո՞վ աւելի յուսահատած պէտք է ըլլայ մարդկութեան մեծ ուսուցիչներուն, մեծ փիլիսոփաներուն, սուրբերուն ու գիտնականներուն զաղտնիքներէն ու յայտնութիւններէն, որ մարդիկ շատ կը տեսնեն դժոխքներուն տամէնէն թէժը իր մօրթով ու նեարդներով ապրած պատանիի մը խաղաղութեան տեսիլքը:

«Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարտններ» գործին ուրիշ մէկ էջին վրայ Սիւրմէյեան ուղղակի կը խօսի մարդկութեան մեծ ուսուցիչներէն զգացած իր յուսահատութեան մասին եւ կու տայ անունը իբրեւ այդ ճանչցուածներէն մէկուն՝ անունը Մարքսին, որ «ամբողջովին տնտեսական ցուրտ թըւաբանութիւնն էր» եւ զարմեալ կը տարուի նոր գիրք մը գրելու հրապարակութեամբ, «չփառաբանութիւնն ու տգիտութիւնը, անարդարութիւնն ու անգործութիւնը վերացնելու» առաքելական կարօտով:

Մարքսին արուած ընտելութիւնները մէկ կողմէն եւ միւս կողմէ մարքսեան տեսութիւններուն հակադրաբար զգացուած նոր գիրքի մը կարօտը հաւտնաբար իրենք հղած են սա հատուածին յապաւանքուն պատճառը:

«Այսպիսով վնասել է ներքին լուսանկարը, որ կախուած էր գրասեղանիս վերեւ, պատէն, եւ անոր կողքին՝ համայնավարական որմնապղծ, ուր լաստի մը վրայ կը ներկայացուէր բանուոր մը, որ փոքրկայացոյց ծո-

վու մը վրայէն գիշերով կ'ուղղուէր դէպի փարոս: Լաստին վրայ գըր-
ւած էր «Քափիթալ», գրուած՝ Կարլ Մարքսի կողմէ: Բանտորը կը ներ-
կայացնէր տքնաքան մարդկութիւնը: Սակայն Մարքսը ամբողջովին
տնտեսական ցուրտ թուաբանութիւն էր եւ իր խիտ մօրուքով կը նը-
մանէր դաժան եհովայի մը» (Բնագիր, էջ 242):

*Կրկնութեան զեռով ըսենք, որ Մարքսի տնտեսական ցուրտ թուաբա-
նութիւնը զգալու սոսկական իրողութիւնը չէ այս հատուածին դժբախտու-
թեան պատճառը, այլ յաջորդող տողերուն մէջ լուսաւորուած երազն է,
մարքսեան ցուրտ թուաբանութեան ցուրտ հետեւանքները նախադրող ու
տարբեր դերք մը գրելու Սիւրմէլեանի պոպակը նորէն:*

*Եւ հոգիայական դաժանութիւններու առաջնորդող սաղմերով յդի յիշեալ
թուաբանութեան տարբեր դերք մը, խաղաղաբար ու երջանկաբար ի՞ր դիրքը
գրելու համար, Սիւրմէլեան դեռ անպատրաստ կը զգայ ինքզինք, պէտքը կը
զգայ իմաստութիւն եւ ուժ կուտակելու, սորվելու շատ բան, ամէն ինչ, աշ-
խարհ տեսնելու, ու ամէնէն առաջ՝ Սմերիկան: Այդ ծարաւներէն դրդուած
կը դիմէ Կոմիսարիատի գրասենեակին պետին.*

*«Եւ ես դիմեցի գրասենեակի պետին՝ թխադէմ մի փոքրիկ մարդ,
որ նախապէս ճարտարագէտ-շինարար էր եղել» (Թարգմ., էջ 233):
Բայց այս դիմումին հասնելէ առաջ, «Ձեզ եմ դիմում»ին երեւանեան
թարգմանութեան պատասխանատուները բնադիրքէն անհետացուցած են Գու-
տաւան երկու տողեր, իսկ անոր, նոյն դիմումին յաջորդող վեց տողը ոչըն-
չացնելէ ետք միայն զսպած են մկրտելու իրենց եռանդը: Ամբողջութիւնը
կը պատկերացնէ մէկ տարբեր պահը Կոմիսարիատի նոյն գրասենեակին, ուր
Սիւրմէլեան փոխանակութեան կարգով ձեռք կը ձգէ համայնավար մէկ պաշ-
տօնեային Թիֆլիս անցնելու արտօնագիրը: Յատկելով յապաւուած ամբողջ-
ջին առաջին երեսուցուք տողերուն վրայէն, արտագրենք վերջին բաժինը.*

*«Ան իր արտօնագիրը ծախեց ինծի չորս փառնտ հացի եւ մէկ
ամսուայ թէյի եւ օճառի բաժինիս փոխարէն: Այս գործառնութիւնը
տարուեցաւ զաղտնի կերպով, որովհետեւ սենեակին մէջ գործող գրա-
գիրներէն մէկը անդամ էր Երիտասարդ Համայնավար Լիկային եւ
մենք պէտք է զգոյշ ըլլայինք: Եւ ես դիմեցի գրասենեակի պետին՝
թխադէմ փոքրիկ մարդ մը, որ նախապէս պիւնտրական ճարտարա-
գէտ եղած էր եւ երբեք վար չէր առնէր ճարտարագէտի գլխարկը: Ան
ինքզինք կ'աւտէր հայ ըլլալուն համար, սակայն ես կը համարէի ի-
րեն: Յաճախ կը վիճաբանէինք հայ եւ ռուս գրականութեանց յարա-
բերական արժանիքներուն շուրջ — այնքան ոուսացած էր ան, որ ո-
չինչ գիտէր մեր մեծ բանաստեղծներուն մասին: Ես կը պաշտպանէի
այն թեզը, որ Վարուժանն ու Սիւրմանթոն անելի մեծ էին, քան Պոլ-
կինսն ու Լերմոնտովը» (Բնագիր, էջ 244):*

*«Մարքսի տնտեսական ցուրտ թուաբանութիւնը» եւ «Հայ ըլլալուն հա-
մար ինքզինք ատող» Երիտասարդ Համայնավար Լիկայի անդամին վերաբե-
րող հատուածները առնուած են «Տասնըվեց տարեկան՝ Պէպի Ամբրիկա» խո-
րագրեալ կտորէն, որ «Ձեզ եմ դիմում»ին երեւանեան թարգմանութեան ա-
մէնէն չարչարուած գլուխն է: Այդ էջերուն վրայ, Սմերիկա մեկնելէն դեռ
չուտ առաջ, Սիւրմէլեան կը պատմէ Պորչուգալի Հայաստանի Ներքին Կոմի-
սարիատի մէջ ունեցած աշխատանքային իր միւս փորձառութիւններէն մաս
մը եւս.*

*«Օգնական քարտուղարի աշխատանքս դարձաւ տաղտկալի ու
digitised by A.R.A.R.®*

կաշկանդիչ, որովհետեւ զարուս էր, հրաշալիորէն զարուս: Տաքնալու համար շապիկիս տակ թերթեր թխելուն վերջ տրուի» (Թարգմ., էջ 233):

Սիւրմէիւն ախպէ՞ր օղին մէջ չէ՞ ձգած քարտուղարային իր աշխատանքին նկարագիրը, տուած է նաեւ անոր միջավայրին անունը, ու տաքնալու համար օղտազործած թերթին անունը:

«Հայաստանի ՍՍՌ Ներքին կոմիսարիատի մէջ օգնական քարտուղարի աշխատանքս դարձաւ տաղտկալի ու կաշկանդիչ, որովհետեւ զարուս էր, հրաշալիորէն զարուս: Տաքնալու համար շապիկիս տակ կոմունիստ թերթեր թխելուն վերջ տրուի» (Բնագիր, էջ 242):

Պարբերութեան մէջ դուրսէն տեղեկանալով անորոշութիւններուն պատճառը յատակ է: Անցնինք:

«Ձեզ եմ դիմում, տիկիններ եւ պարոններ» դործին տասնըվեցերորդ զլուխը, որ «Նրազին վերջը» խորագիրը ունի, իր կարգին, ենթարկուած է միւս հատուածներու բախտին: Առանձին ու յատկանշական տողերու անյայտ տալանքն է հաջ, հրատարակութեան պատասխանատուները չորս անգամ միջոցառ խաղցուցած են անոր էջերուն, յաջորդաբար մէկ, չորս, քսանընթեք եւ երեսունը մէկ տողեր ոչնչացնելով անկէ: Առաջին երկուքին առիթ եղաւ ծանօթանալու կանխող էջերուն դրայ, իսկ հետագային չէ մեծաքանակ միւսները ամբողջութեամբ մասնանշել հոս, բաւարարուինք հետեւաբար քսանընթեքն առաջին հինգ տողերով:

«Արտասանման տալուած հայկական նոր ռուբրիկներուն մէկ կողմը Արարատ լեռն էր նկարուած, իսկ միւս երեսին վրայ՝ կին մը՝ ճախարակին դիմաց: Ճախարակը խորհրդանշել էր հայկական տան, եւ մեր տան՝ իր քրիստոնէական մաքրութեամբ ու շնորհքով, որ զաղտնիքն է մեր ցեղային գոյատեւման» (Բնագիր, էջ 226):

Ե՛րբ վերջ պիտի դառնէ արդեօք խորհրդանշաններուն դէմ քանական թուականներուն սկսած խորհրդային գրոհը, եւ զմեր տան՝ դէմ բորբոքած կարմրավառ հին կիրքերը յազուրդ պիտի դառնան օր մը:

«Ձեզ եմ դիմում, տիկիններ եւ պարոններ» դործը կը սկսի Սիւրմէիւնի ծննդավայր Տրապիզոնէն ու կը փերջանայ Ամերիկայի մէջ, Ամերիկայի մասին արձանագրուած հին ու նոր տպաւորութիւններով:

Ամերիկեան այդ տպաւորութիւններուն տրուած մեծ ու փոքր հարուածներուն առիթ եղաւ հանգիւյնու: Այդքանը, պարզ է, չէր կրնար յաջեցնել տպագրական դործերու զլուխը կանգնած պաշտօնեաներու այն տիպարները, որոնք կը մերժեն հանդուրժել նոյնիսկ զգաղտնիքները մեր ցեղային զոյութեան:

Ահա երեսներէն թարգմանութիւնէն արտաքսուած հօթը տողնոց տպաւորութիւն մը.

«Քանի որ Ամերիկան հողային փառասիրութիւններ չունէր մեր աշխարհամասին կապուած, անկիւ կը վայելէր քարոյական յատուկ հեղինակութիւն մը: Եւ առեւի քան մեքենական հրաշքները, Ամերիկայի ուժն ու ճարտարարուեստական կարգացումը՝ բարոյական այս հեղինակութիւնն էր, որ աշխարհի վրայ ուրիշ ոչ մէկ պետութիւն կը վայելէր: Որքան ալ պատկառանք զգայի Ամերիկայի մեքենաներուն նըկատմամբ, մտքիս մէջ Ամերիկայի ըմբոստմը հիմնականորէն կը խարսխուէր այդ հեղինակութեան վրայ» (Բնագիր, էջ 282):

Կարգացէ՛ք երեւանեան թարգմանութենէն արտաքուստ ամերիկեան տպատուութիւն մը եւս, գրեթէ նոյն ծաւալով եւ նոյն բնոյթով:

«Ամերիկան մեծ երկիր է: Անտեաց երկիրը, մարդկութեան յոյսը: Մեծ առանձնաշնորհում է ամերիկացի ըլլալը ճգնաժամային այս օրերուն, պաշտպանութեամբ ըլլալը Մահմանադրութեամբ, Ատլանտեան եւ Խաղաղական Ովկիանոսներով, ապրիլ երկրի մը մէջ, որ ունի 80 առ հարիւրը աշխարհի ինքնաշարժներուն, 60 առ հարիւրը՝ հեռաձայններուն, 30 առ հարիւրը՝ երկաթուղագիծերուն, 90 առ հարիւրը՝ լողաբաններու տաշտերուն եւ կ'արտադրէ 85 առ հարիւրը աշխարհի ժապաւէններուն» (Բնագիր, էջ 308):

Այս վերջին հատուածը առնուած է Սիւրմէյեանի նշանաւոր գիրքին իբրեւ խորագիր ծառայած հռչակաւոր գլուխէն, նոյնինքն «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարսկներ» անունը կրող ազգակէն, որ էր այդ հանդամանքին բերումով կարգացուցաւ ամէնէն աւելի ու թարմանուցաւ ամէնէն աւելի: Պիտի ըսենք իսկոյն, որ Ամերիկային նուիրուած փառաբանական բաժնէն բուն համար չարժանացաւ անիկա այդ բախտին, այլ Ամերիկայէն շատ հեռու տեղ մը գլխիվայր թաւալած գէպերէն յառնող վարակիչ յուշումներուն յորդութեամբ վարարեց բազմազգի բնակիչները, եթէ կ'ուզէ՛ք՝ Ամերիկային հակադրաբար, ամերիկացի ազատ ու երջանիկ տիկիներուն ու պարոններուն ուղղուած ճիշդին մէջ վարպետորէն, մեծ արուեստով դրուած հեղանակի թաքուն երանգներուն մոգութեան շնորհիւ: Արդէն ըստ էութեան Ամերիկան փառաբանող տարր չի բովանդակեր այդ կտորը, անիկա էապէս կը հանդիսանայ մեր ճակատագրին սրտոյնն ու սրտատուջ մէկ դրուագումը, որմէ, զարմանալի դաժանութեամբ մը, արտաքին պարզ նշաններէն ահաբեկ՝ երեւանեան հրատարակութեան պատասխանատուները դուրս ձգած են հակապրութեան այդ բնորոշ եզրը, նովին բանիւ տկարացնելով միւսին՝ հայ մարդուն ազգակիին ուժղնութիւնը:

Ընդամէնը վեց էջոց հռչակաւոր այդ հատուածին մէջ անոնք նոյն տեղիտութեամբ մատուցած են հինգ անգամ ու իսկ քաշած հինգ տարբեր պարբերութիւններու վրայ: Ուշադրութեան յանձնենք մէկը միւսին, առաջինը, առաջին հերթին երեւանեան թարգմանութեան մէջ:

«Ապովը սառել է, նոյնպէս եւ՝ ռուսական տափաստանը: Եիսկում, մեր Ծննդեան տօնի նախօրեակին, իւրաքանչիւրիս ռուսական բանակի մի-մի զուպայ նուիրեցին: Դրանք ստանալուու ուրախ էի, թէւ շատ էին մեծ: Ամանորի նախօրեակի...» (Թարգմ., էջ 297):

Ընդամէնը հինգ տող, որ բնագրին մէջ կը հաշուէ չորս անգամէն աւելին Բ. հատուածին կ'ընծայէ տառապանքի եւ սիրադործութեան նոր երանգներ, ճշգրիտով նաեւ դործող անձերն ու անոնց կապուած յատկանշական դրուագներ, որոնց բռնի վտարումը մեծ բաց մը տալիս ցուցած է էջին պատմական թէ՛ ոգեկան կատոյցին մէջ: Ահաւասիկ:

«Ապովը սառած է, ինչպէս եւ՝ ռուսական յաւերժական տափաստանը: Հոն է Վենետիկի ծովախորշի Ս. Ղապար կղզիէն հայ կրօնաւոր մը՝ հիմնադիրն ու տնօրէնը Տրապիպոնի մեր տարագրեալ եւ փախըտաւորական որբանոցին, որ ապաստանած է Աստուծմէ լքուած այդ Եիսկ քաղաքին մէջ: Մենք պիտէ վարդապետ կը կոչէինք — Տոքթոր — կը սիրէինք պիտէ ու կ'ակնածէինք իրմէ: Վարդապետը կը խօսէր տաշտերկու լեզու, եւ թէւ կը կրէր սեւ, պենետիքտեան սքեմ, բայց նոյն

խակ իրենց անունը ստորագրել չգիտցող բուլշևիկ կոմիսարներ կը յարգէին պինք: Ան կարտինայի մը ձեւերը ունէր, եւ յարմարողական յատկութիւնները հին Յիսուսեան քարոյիչներու, որոնք թափանցած էին թաթար ահեղ խաներու տիրապետութեան սահմաններէն ներս: Ամէն դուռ կը բացուէր իր առջեւ եւ ան ձեւը կը գտնէր մեզ կերակրելու, խազւեցնելու եւ դաստիարակելու, երբ մենք կը թափառէինք ռուսական տափաստանները, շրջելով քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ, քաղաքացիական պատերազմի ամենաճանր օրերուն: Եփսկի մէջ, մեր Ծննդեան տօնի նախօրեակին, իւրաքանչիւրիս նուիրեցին պոյզ մը ռուսական բանակի գուլպայ: Զանոնք ստանալուս ուրախ էի, թէեւ չափազանց մեծ էին ինծի համար եւ ես կը ցաւէի Վարդապետին համար, որ մեծ ճիգ կը թափէր ժպտելու եւ պուարթ երեւալու: Ամանորի նախօրեակին...» (Բնագիր, էջ 309-310):

Այս ամբողջ հատուածը, ինչպէս ահռաք արդէն, հրատարակչներու քմահաճ ձեռքին տակ ստացած է կարկտնուած բանի մը ցաւաւթ տեսքը: Զեղչ՝ վաւերական իրադարձութիւններու, իրական տիպարներու, փորձառութիւններու, փոխյարաբերութիւններու, յուզումներու, համարումներու, դրականութեան զեղչ, արուեստի՝:

Մանրամասնութիւններու յաւելումով՝ կրկնութիւն մը եւս թոյլ տանք մենք մեզի:—

Տարի մը եւ քիչ մը աւելի ժամանակ անտէր ու անտուն թափառելէ ետք Տրապիզոնի ժողովարարը, 1916ի դարնան, ռուսական բանակի մուտքին հետ շուշ առաւ տանաձեռն ուրբ Զաւէն Սիւրմէլեան եւ ոչնչանաժողովին աւարտանքն գտաւ Տրապիզոնի մէջ բացած Միւլիթարեան հայրերու վարժարանին յարկին տակ: Շուրջ մէկուկէս տարի նոյն յարկին տակ խնամուելէ եւ ուսանելէ ետք, 1918ի Փետրուարին, ռուսական բանակին գէպի Պաթում նահանգին հետ, ու միշտ Միւլիթարեան հայրերու առաջնորդութեամբ՝ Սիւրմէլեան սկսաւ թափառիլ հրկրէ երկիր ու քաղաքէ քաղաք, Տրապիզոնէն Պաթում, Պաթումէն Թիֆլիս, Թիֆլիսէն Վրաստանի կազ, մինչեւ Եփսկ, ու մինչեւ նոր նախընթաց եւ, ի վերջոյ, 1919ի գարնան անջատուեցաւ իր խնամատարներէն ու անցաւ Պոլիս:

Այդ ամէնուն մասին արձանագրուած պատանիի մը սրտամոռոք կամ պայծառ յուշերը ինչո՞վ կը վնասէին արդեօք Հայաստանի ընթերցողին, որ հրատարակչները հոգ եւս անհրաժեշտ դգացած են կիրարկելու իրենց անվթութիւնը: Կրօնականի մը անունը յարգանք յիշելու փառաք եւ իրենց անունները դրել չգիտցող համայնավար կոմիսարներուն կապուած անցքերը կրնան պատճառ ըլլալ, որ դեռեւս ուժի մէջ պահուին դեռատի որբի մը եւրոպայական գեղումներուն անգամ չխնայող հին բարդութիւնները:

Ասիկա զո՞րծ եղաւ սակայն:

Գրազէս մը հայրենիք կը կանչուի հարստանալու՝ համար ի վերջոյ, թէ հարստահարուելու համար:

Ողակաւ այս սպանդին առաջացուցած հակազդեցութիւնը կը հարկաւորէ, որ ես դառնանք կրկին ու յիշենք Սիւրմէլեանի ինքնակենսագրական վէպին կենսագրութիւնը պատմող երեւանեան յառաջաբանէն հատուած մը եւս, պատասխանատուութեան խոր զգացումներով բարբախուն, զոհաբերական բռնկումներով լուսաւոր, ընտրիչներուն միայն պատահող ստեղծագործական ու ծիսակատարութիւնը:

«Ես գրեցի ու մաքրագրեցի, մոմտալով՝ ինչպէ՛ս էի վճարելու սեմեա-

digitised by A.R.A.R.®

կիս յայտորդ ամսուայ վարձը, եւ, օրեր էին լինում, մի տուար սեմքնաց իսկ չէի ունենում օրեկ հացի մի քոֆոն գնելու, քայց փոյթս չէր: Կարեւորն ամսիջական գրեւագը կամ գգայութիւնն էր, պարբերութիւնը, միաշաղտութիւնը, որ ես ցիտօք է ձեռք բերէի, եւ այդ ամէնն այնպէս ճշմարտամամ հնչէին, որ, եթէ ոչ մի հետք չմնար Արեւմտեան Հայաստանից, իմ գիրքը հնարաւորութիւն տար պատմաբաններին ու ազգագրագետներին՝ վերականգնելու այդ անհետացած կեանքը:

Այսպիսի արտառուչ, զգաստացնող, պարտաւորեցնող հատուածներու ընթերցումէն ետք, ընթերցողին երեւակայութիւնը դժուար կը զօրէ այլեւս ըմբռնելու երեւանեան հրատարակչներուն այս արարքը, ա՛յն ատիկան, որ ուսանց հուսազգոյն իսկ խղճահարութեան զիծ քաշած են գրադէտին չքաւորութեան ու անտաղութեան օրերուն յայտնադրած զանձներուն վրայ, բըզըկտած են ներքին խռնաբաններուն մէջ քառորդ դարու տեւողութեան մը վրայ բիրեղացուցած ու հոգեղինացուցած անոր դրուագներն ու զգայութիւնները ու ձեւագեղծած անձնամոռ լարուածութեան մը մէջ ձեռք հանած անոր նախադասութիւնը, պարբերութիւնը, որբազին պատասխանատուութեամբ համաձուլած թանկ ճամարութիւնները:

Ուրիշ հաստատում մը, դարձեալ երեւանեան թարգմանութեան կըցուած իր յատարանէն:

«Փիտեմ՝ քացքողումներ կան իմ պատմութեան մէջ: Այս գիրքը կըրկմտի ծաւալ պիտի ունենար: Շատ քան դուրս եմ քողի: Պիտիւններից շատերը մայրապետ հրատարակւեցին հանդէսներում արդէն պատմութեամբ կամ ակումարի: Իսկ էջերն այնքան սուղ են ամերիկեանց հանդէսներում՝ տեղ չկայ անի իր կար պատմութիւնների համար»:

Նիւթական ճշումներու տակ գրադէտ հեղինակը հարկադրաբար էջ չէ բացած իր բոլոր փորձառութիւններուն ու կ'ապրի լուս ցաւ մը, որ իր հատորը գուրկ մնացած է կրկնակի ծաւալ մը ունենալու բախտէն: Այս՝ մէկ: Երկրորդ՝ պակաս մնացածին բորբոքած վէրքերուն հետ՝ կատարուած խոտովանութիւնը լուրջայն կը հաստատէ նաեւ իրագործուած կէսին ընծայած հեղինակային նախապատուութիւնը: Կայ հոգեբանական հասարակաց մղում մը, ըստ որում՝ կարճ ըլլալու ստիպումը կը թելադրէ, որ եթեպէս ուշադրութիւնը բեւեռէ հիմնականին վրայ, անյետաձգելիին, անզսպելիին վրայ, առաջին խոտովներուն, տանջանքներուն, տենչերուն, տապ ճամարութիւններուն վրայ, այլոք կարօտներուն, տարերային ճիշդուն, զինք ճմալքով ուղղած կամ տարակոյններով խոցած նշաններուն, եղանակներուն, չարժուածներուն, սխրագործութիւններուն, անկումներուն:

Կրկնակի ծաւալի մը չկարենալ հասնելու ցաւէն տաղնապող Զաւէն Սիւրճեան կրնա՞ր մտքէն անցնել արդեօք, որ վերը ուրուագծուած նախապատճառներուն ազդեցութեամբ կենսագործած իր վէպին կէսն ալ շատ պիտի տեսնէին հայրենի մեր մտաւորականները, զայն ենթարկելով մուրճ ու մանզազի ոգիին, մուրճ ու մանզազին հարուածները ուղղելով ձեռք հանած իր նախընտրութիւններուն, զեղումներուն, պոթկումներուն, էութեանական իր առաջին ճամարութիւններուն:

Մեր արամադրութեան տակ գտնուող «Զեպ եմ դիմում, տիկիններ եւ պարոններուն բնագիրին առաջին էջերուն վրայ ընթերցողը կը կարդայ»:

Առաջին տպագրութիւն, Մայիս 1945,
Երկրորդ տպագրութիւն, Յունիս 1945,

Երրորդ տպագրութիւն, Յուլիս 1945,
Չորրորդ տպագրութիւն, Հոկտեմբեր 1945,
Հինգերորդ տպագրութիւն, Փետրուար 1946:

Ուրեմն՝

Տաղ ամառուան մէջ Հինգ անգամ տպագրութեան արժանացած գործ մը՝ «I Ask You, Ladies and Gentlemen», որ անմիջապէս անցաւ ամերիկեան պետք սննդեղանի շարքին, առանց պետք սննդեղանի թեթեւամիտ տուրքեր վճարելու, զուտ զրական արժանիքներով, զրել տալով քննադատներէն մէկուն, որ անիկա «ամերիկեան գրականութեան բերաւ քարմուխիւմ, գումագողութիւն, ճոր քեմա, ճոր ոճաւորում», ու միւսին՝ «հագուազիւտ գեղեցկութեամբ համակաւած գիրք մը, գրուած՝ մանկական հիաստախի յուզումով»:

Անմիջապէս նոյն եւ յաջորդ մէկ-երկու տարիներուն Լեւոն-Ջաւէն Սիրմէլեանի «Ձեզ եմ դիմում»ը թարգմանուեցաւ Հինգ տարբեր լեզուներու՝ իտալերէն, ռուսերէն, չեխերէն, յունարէն եւ գերմաներէն: Այս երկերնորուն մէջ եւս մեծ ընդունելութեան արժանացաւ անիկա, ժողովրդական թէ՛ մտաւորական խաւերուն կողմէ՛ հաւատարապէս: Գերմանացի վիպասան Հան-րիխ Մանն գրեց. «Պատանիի հայեացքով հայ ժողովուրդին դաժան ճակատագիրը պատկերող այդ վէպը կենսական արժէք ունեցող պատմական գործ է եւ գրական լաւ արտադրութիւն մը»:

Գրուած է ուրեմն, որ անգլերէնով Հինգ վերահրատարակութիւններու արժանացած եւ Հինգ տարբեր լեզուներով թարգմանուած ու աշխարհի շորտ ծագերուն հարիւր հազարաւոր ընթերցողներ ունեցող մեր գիրքը պիտի կարողացուի օտարներէն ափսոսել՝ ինչպէս պայն մատուցած է Հայ դրագէտը, իսկ մեր հայրենիքին մէջ Հայ ընթերցողը պիտի կարողայ օտարներու կարգացածէն համարեալ տարբեր գիրք մը, խոցուած՝ բազմաթիւ կողմերով, պարզաւորած՝ իր ոգեղէն շատ մը Հիւթերէն, չարչարուած՝ էջ ընդ մէջ, բզկտուած, խող-խողուած, արհեստագործ գիրք մը՝ երեւանեան «Ձեզ եմ դիմում», տիկիճճեր եւ պարաններ»ը, հայրենադարձ գլուխ-գործոցներուն վիճակուած Հերթական ողբերգութեան մէջ նոր զուգը:

1970ի Հոկտեմբերին, «Լեֆսիլա» լաթաթաթերթին հարցազրոյց մը ընդհանրով, Փրանսացի նշանաւոր թատերագիր ու մտածող Էօժէն Իոնեսքօ կը յայտարարէր.

«Ռուսերը գրեցին իմծի, որ քարգումնելու վրայ եմ «Ռեգեղիւրը», իայց, կ'աւելցնէին անոնք, այս թատերախաղը թատերական իր արժանիքներով փայլուն ըլլալով համոզեմ, կը ճերկայացնէ անորոշութիւն մը: Կը հասնում, կ'ըսէին անոնք, մեծ ունիք հասարակութիւն մը, գոր պարտաւոր եմ դաստիարակել, և հարկ է, որ անոնք որոշապէս, ճշգրտօրէն գիտնան, թէ որո՞նք են ոնգեղիւրները: «Մեմէ չեմ կ'աւելցնէի, որ դուք յատկապէս կ'էք, եւ թէ՛ ոնգեղիւրները ճշմն են ձեզի թէ մեզի համար»: Պատասխանեցի. Լա պիտի ըլլար ոչինչ փոխի թատերախաղէն. անիկա քննադատած է դրամատիկական երկիրներում մէջ այնքան յաջող կերպով, որքան ընկերակալական երկիրներում, եւ եթէ ես փոփոխութիւն մը հստակեցի, պիտի խնայեմ իսկոյն եւ մարդիկ պիտի խնային թէ՛ ձեռ եւ թէ իմ վրաս: Իմ չեւիցէ: Թատերախաղը թարգմանուեցաւ, հրատարակուեցաւ, իայց երբեք չքննադատուեցաւ Ռուսիայ մէջ: Վերջին հաշուով, անոնք կ'ուզէին միմիայն աշակերտեմ ունգեղիւրներ: Բայց ոնգեղիւրները ամենուրեք են»:

Միայն աջակողմեան ոնգեղիւրներ տեսնելու ցանկութիւնը ուստերուն

իրաւունքն է հարկաւ, սակայն ատկէ աւելի ուշադրաւ իրենց տրամադրութիւնները հեղինակին իմացնելու պարկեշտութիւնն է, եւ ապա՝ իոնեօքոյի մտավարկութիւնը, ինքզինք եւ ոսւս հրատարակիչները ծիծաղելի կացութիւններէ հեռու պահելու օրինակելի կեցուածքը:

Երեւի այսպէս չէ եղած Սիւրճեանի եւ Հայաստանի հրատարակչներուն փոխարարութիւնը ու ստեղծուած է կացութիւն մը, որ մաղթելի չէ ոչ մէկուն, ոչ յանձնառուին, եթէ կայ, ոչ ալ կատարածներուն, որոնք անպակաս եղան...

Պատուաբեր չէ մանուանդ Հայաստանին, որմէ հայ գրողին օգտածը ուսն է եւ ոչ թէ նուաճուածին ուժաթափումը, գոյնն է, եւ ոչ թէ գունազրկումը, լոյսն է, եւ ոչ թէ մթազնումի աւանդութեան երկարածութիւնը...

«...ՀԻԱՍՏԱՆԻ ՓՈԽՈՒՄԻՆԸ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ»

Սիւրճեանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» ինքնակենսագրական վէպին երեւանեան թարգմանութեան մէջ կատարուած միջամտութիւններուն շարքը երկար է, սակաւաթիւ էջեր միայն գերծ մնացած են մըկ-րատային միջամտութիւններէ. մեր կատարած մատնանշումներէն զատ հոն կան տակաւին յարգարուած վրացիներ, թաթարներ, սերիշ հայեր, էլի՛ թուրքեր եւ էլի՛-էլի՛ համայնալարներ, անոնց կարգին՝ արիւթիկեցի սեւեր, կրօնական հաստատութիւններ, մե՛ծ փափկանկատութեամբ մեկուսացուած միասնականներ ու սկոնակ բողբոս, պատկերային ամբողջ կառոյցներ տակնուվրայ ընող բառային այլասերումներու բազում միաւորներ, եւայլն, եւայլն, որոնց ո՛չ մատնանշումը հնարաւոր է հոս եւ ոչ ալ թոյլ տրուած խաթարման շարժառիթներուն մեկնաբանութիւնը:

Այսքան ընդարձակ չափերու վրայ այլասերման ենթարկուած այս զտրմն է ահաւասիկ, որ թափ տուած է Վարդգէս Համադասպեանի ոգեշնչւնէ՝ մեկնաբանութեան, զոր կարելի չէ անտես թողուլ, հակառակ մեր դիտողութիւններուն ստացած այս ծաւալին:

Գենսագրական ստորջ տուններէ գիտենք, որ Քեմալական արշաւանքին հետեւանքով Պոլիս փոխադրուած Արմաշի երկրագործական ուսանողներուն հետ, 26 Մեպտեմբերին, ու Ֆրանսական «Մանոն» նաւով՝ Սիւրճեանն ճամբայ կ'աւ դէպի Հայաստան եւ Երեւան հասաւ: Հոկտեմբեր Եփն, երբ արդէն տասնըհինգ օրեր առաջ պայթած էր հայ-թրքական պատերազմը եւ կատաղի մարտեր կը մղուէին բերդաքաղաք Կարսի մէջ: Ծննդամային այլ շրջանին շուրջ մէկուկէս ամիս Հայաստանի Հանրապետութեան գիտնորական նախարարութեան մօտ ծառայելէ ետք, հաշտութեան վաղուդային, գիւղատնտեսութեան նախարարութեան որոշումով երկրագործականի ուսանողները 23 Հոկտեմբերին կը փոխադրուին Նոր Բայազէտ, հոն բացուած վարժարանին մէջ շարունակելու համար ընդհատուած իրենց ուսումը: Հազիւ տասը օր անց, տեղի կ'ունենայ Դեկտեմբեր 2ի Եկտը եւ Հանրապետական կառավարութիւնը իշխանութիւնը կը փոխանցէ խորհրդայիններուն: Կը սկսի տարերային անցուդարձերու նոր շրջան մը: Երեւան կու գան հին ու նոր համակարգերուն անդուսպ հակասութիւնները, որոնց ճնշումով կը զոցուի երկրագործական վարժարանը եւ ուսանողները կը սկսին թափառիլ շրջանէ շրջ-

ջան։ Առաջին հերթին՝ Նոր Բայազետին Դիլիշան։ Դիլիշանի մէջ ձերբակալութիւն ու բռնակցական բանտ։ Բանտային ճաշակէն ետք՝ Դիլիշանէն Մեծ Ղարաբաղի տէր Ղարաբաղի տէրի մէջ Սիւրմէլեան իրրեւ աւագ գրադիր գործի կը մտնէ Ներքին Գործերու Կոմիտարիատ։ Կը պայթի Փետրուարեան Ապստամբութիւնը։ Անձկութիւն։ Սպասում։ Ապրիլի սկիզբը Երեւանը կ'ընայ եւ Սիւրմէլեան, ուսանող իր ընկերներէն խումբի մը հետ՝ Մայիսին կը հեռանայ հայրենի ռահմաններէն։

Ակնարկելով Սիւրմէլեանի հայաստանեան այդ օրերուն՝ Վարդգէս Համազասպեան կը գրէ «Գրական քերք»ին էջերուն լոյս ընծայած իր դրահասակներէն մէջը։

«Նոյնպիսի մեծ ապրումներով ու սպասելիքներով նա եկել է Հայաստան, բայց մեծ է եղել եխտքափութիւնը դաշնակցական Հայաստանի վիճակը տեսնելուց յետոյ...»։

Եւ այն՝ ըսենք առայժմ։

Էւտե՛ն—Ձաւէն Սիւրմէլեանին վերադարձած համազասպեանական այս հիասթափութիւնը քննութեան ենթարկելէ առաջ, անհրաժեշտ է հաւանաբար ընթերցողին յիշեցնել մեր պատմութեան նոյն անկիւնադարձին առընչութեամբ ու Սիւրմէլեանին վերադարձած նոյնքան ճիշտ ուրիշ փոփոխութիւն, Համազասպեանի սարսափէն չուրջ տանըհինգ տարի առաջ կատարուած, «Անվիտակամ գրականութիւն» ամսագրին մէջ, խմբագրական յօդուածով մը, Խորհրդային Հայաստանին տուած դրահասակն առաջին այցելութեան առիթով, 1964ին։

«... 15ամեայ պատանի Սիւրմէլեանը 1920 թուականի Յուլիսին, քաղաքի արքայապետի ետն Սիւրմէլեան Հայաստան եկաւ, որ օգտակար լինի իր հայրենիքին։ Նա գրագէտի պաշտօն ստացաւ դաշնակցական Հայաստանի ռազմական միջնորդութիւնում։ Այստեղ էր անա նա ակամատես եղաւ դաշնակցական լիակատար անհատականութեամբ։ Ու այս գործ իրականութեամբ մէջ փշրուած տեսնելով իր ռազմական երազները, նա փախաւ Երեւանից, իտպական առեւտրական մի քանի բարածոյի խցիկում թաքնուած՝ հասաւ Պալիս, որ փնտրի Թուրքական երազներից հրաշքով փրկուած բոլոր ու մորից վերադառնայ Հայաստան։

«Բայց այդպէս էլ չյաջողուեց նրան հայրենիք վերադառնալ։ Նա կըտունց ովկիանոսը ու հասաւ Ամերիկա»։

Ձաւէն Սիւրմէլեան երկար աստիճան է հայ մամուլին չի հետեւիր եւ հետոս կ'ապրի մեր առօրեայ կենդանի իրականութենէն։ Հաւանաբար նոյն պատճառներով ո'չ կարգացած է սխալ տեղեկութիւններով, շրջուած իրադարձութիւններով ու շփոթահար տրամաբանութեամբ խմբագրուած վերի տողերը եւ ոչ ալ բան կը թուի լսած ըլլալ անոնց մասին։ Հակառակ պարագային, կը կարծենք, պիտի փութար իրմէ ի բաց վանել իր իրական եւ հոգեկան կենսագրութիւնը բոտ կամս յարգարելով խաբուելու պատրաստ խորհրդայինները խաբելու միտող խորհրդային այդ փորձը։ Ուրիշներ ալ շրջապէս կատարուած յերկրանքներով, այն պատճառով անշուշտ, որ հայրենի մեր մամուլը ողորդող հերթական շարափոխութիւն մըն էր եղածը, եւ նաեւ այն պատճառով, որ մարդիկ այնքան շատ ժամանակ չունին նման կամայական ու մերկապարանոց բոլոր յայտարարութիւններով զբաղելու։

Փորձենք սրբազրիւ Եւտե՛ն «Գրողներու պաշտօնաթերթին» մէջ զգալ-

ստանալէս խմբադրուած ու հայրենի խեղճ ընթերցողներուն հաղորդուած վերի քաճհած լուրերը:

Ա.— Ձաւէն Սիւրմէլեան 1920 թուականի Յուլիսին չզնաց Հայաստան, այլ ճամբայ ելաւ 1920 Սեպտեմբեր 25ին ու Հայաստան հասաւ Հոկտեմբերի առաջին շաբաթներուն, երբ օրգէն պայթած էր հայ-թրքական պատերազմը:

Բ.— Անդամ կենաց եւ մահու այդ օրերուն, ան «դաշնակ արկածախնդիրներ»ու ականատես չեղաւ, այլ անոնց նուիրումին ու աւուրթեան ի տես հիացումով ու հպարտութեամբ լիցուց հոգին:

Գ.— Դաշնակցական Հայաստանի օրով չփչուեցան իւր ուսման թիւք երազները, փչրուեցան անճանաչելի դարձած ու Հոյսառատունք անճանաչելի դարձուցած յաջորդ իշխանութիւններուն օրով:

Դ.— Ձաւէն Սիւրմէլեան երեւանէն չփախաւ եւ անմիջապէս իտական նաւ չբարձրացաւ, այլ հայրենի սահմանէն դուրս եկաւ, երբ խորհրդայինները տուն-տեղ եղած էին Հայաստանի մէջ եւ դրամած էին ամբողջ Անդրկովկասը, ու «զլիխլայր» դարձուցած ամէն ինչ:

Ե.— Դեկտեմբերի առաջին օրերէն մինչեւ յաջորդ տարուան Ապրիլի սկիզբը, ամբողջ հինգ ամիս, Սիւրմէլեան ապրեցաւ այդ «զլիխլայր դարձող» ամէն բանի հետ «զլիխլայր կեանք մը, նոր Բոս-յապէտէն Դիլիջան, Դիլիջանէն Ղարաբաղի սահման, եւ ամէն բան «զլիխլայր դարձուցած» անվտանգութեամբ ստեղծած դէպքով կապուած հետեւանքով ինքզինք նետեց Թիֆլիս, անկէ՝ Պաթում, ուր եւ բարձրացաւ նաւ:

Չ.— Նաւ բարձրանալու պատճառը թրքական ետթուզանէն ազատած քոյրը փնտռելու ատիպումը չէր, քոյրը եւ նաեւ եղբայրը գտնուած էին արդէն Հայաստան մեկնելէն առաջ. «Հայաստան ելաւ քաղաք կռիւի նրբալու պէս բամ մըմ էլ: Սեֆիկը, Եւգիենի եւ եւ մըլ-կալուեցանք: Կրնար պատահիլ, որ անգամ մըմ ալ չտեսնէի զանոնք», Հայաստանէն իր հեռանալու պատճառը ուրիշ էր, վերը ուրուագրուածը:

Է.— Անհեթեթ էր նաեւ Սիւրմէլեանին վերադրուած վերջին մտադրութիւնը, իր փնտածը արդէն գտնուած իր քոյրը չէր: Իր փնտածը ուրիշ էր, բոլոր քոյրերուն ու եղբայրներուն երազը, վերադառնալ ա'յն տուն, «եթէ ներկայ անունով միայն «Անկախ Հայաստանը», իսկական գործով ապացուցած եւ մեր ամէնեւս համար ալ այնքան ցանկալի «Ազատ Հայաստանը» ըլլայ դարձեալ...»:

Դարձեալ...

Այնուհետեւ, Սիւրմէլեան շուրջ մէկուկէս տարի մնաց Պոլիս, ուր, եւրեւի, «դարձեալ»ին կապուած յոյսերը անդարձ համարելու պատճառներ տրուեցան իրեն, ու բունց Ամերիկայի ճամբան, ուր, դարձեալ, վերադարձի խօսք չառաւ բերանը ու քայլեր չառաւ, հաստատուեցաւ մնաց հոն:

Ձաւէն Սիւրմէլեան երկրորդ անգամ Հայաստան հանդիպեցաւ ճառատուն չորս տարի ետք, իբրեւ այցելու, երբորդ անգամ՝ Հայաստանի խորհրդ-դաշնացման յանձնակիցին, իբրեւ հիւր, եւ վերջին անգամ՝ ...1980ին, «Անգ-եմ դիմում, տիկիններ եւ պարտններ» հատորով:

Մենք չենք գիտեր, թէ իր խորագոյն էութեամբ, այսինքն՝ գիրքով ու

արուեստով կատարած հանգիստում է ինչ անդրադարձ ունեցաւ կամ պիտի ունենայ իր վրայ, բայց իր անձին ու գործին հանդէպ ցուցաբերուած փառադոյ վերաբերումը կը շարունակէ ձգել այն սպաւորութիւնը, որ դեռ ի գործ կը մնայ 1921ին ըրած իր հաստատումը, թէ՛ ունինք անունով միայն «Անկախ Հայաստան մը», իսկական գործով դեռ իր անկախութիւնը չապացուցուած Հայաստան մը եւ անկութիւնը կը շարունակուի, որ անհկա Վեր առնեմքս հասարակ իրաւունքս ալ այնքան ցանկալի «Ազատ Հայաստանը» քլայալ դարձնալ...»:

Յով քովի բերելով «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին վերի հաղորդումը եւ անելի առաջ յիշուած Վարդգէս Համազասպանի տողերը, պիտի ըսենք, որ անոնք նոյնարեւոյթ ըլլալով հանդերձ, նոյն կշիռը չեն ներկայացներ, այն պարզ պատճառով, որ ուրիշ է այցելութեան մը մասին ըսածը, եւ ուրիշ՝ գրական նուիրագործուած երկի մը մասին ըսուածը: Մեր հայրենիքին մէջ առաջինին ընծայած դիւրութեամբ կը խօսին նաեւ երկրորդին մասին, ստալինեան օրերու բարձրը յիշեցնող համարձակածայն նոյն բարբառով, նոյնիսկ հանրածանօթ իրականութիւններու առիթով, արձանագրուած իրականութիւններու, գրական խոստովանութիւններու առիթով, խոցելով նաեւ ապրող հեղինակներուն վարկը, արուեստը, հոգին:

Ձաւէն Սիւրմէլեան հայրենիքին հետ ունեցած իր հանդիպումներուն ընթացքին յայտնեց իր ուրախութիւնները, հիացումները՝ կատարուած գեղեցիկ գործերուն դիմաց, շնորհարարական վիթխարի ձեռքբերումներուն առիթով, նրեանի ծաւալումին ու խոյացումին մասին, յորդազդէ ըստակներ բարձրացուց այդ ամէնը կարելի դարձուցած ուժերուն, յորդեցաւ իր կարգին: Ինչո՞ւ է՞ Ո՛չ աչքերը խուփ էին, ոչ ալ հոգին կուզու: 1921 թուականին ասորին ոգեւորիչ բազում իրադարձումներ տեղի ունեցած էին Արարատի լուֆին եւ Սիւրմէլեան խնդութեամբ տուաւ անոնց անունը:

Մանրամասնելով՝ քիչ մը անելի պարզացնենք խնդիրը:

1945ին լոյս ընծայած իր «Ձեռք եմ դիմում, տիկիւններ եւ պարսկներ» հատորին մէջ Լեւոն-Ձաւէն Սիւրմէլեան գագո՛հ էր կարծիք Մոսկուայէն, արոհահետեւ Մոսկուան շարտասանեց այն քաղք, որուն ի լուր թուրքերը խոհեմաբար պիտի քաշուէին ո՛չ միայն Արեւելեան Հայաստանէն, այլեւ՝ ժերցեղին հնադոյն մայրաքաղաք Վանէն, եւ ինք՝ Սիւրմէլեան, արածադիր էր ըլլալու կարծիքներուն կարծիքը, եթէ կարծիք Ռուսիան յանձն առած ըլլար պաշտպանել հոգային մեր առհասարակ ժառանգութիւնը. երեւանեան թարգմանութեան յայտնուած, այլ բնագիրին մէջ պոռացող Սիւրմէլեանի բառերով՝

«... Ուրախութեամբ կարմիրնընում կարմիրը պիտի դառնայի, եթէ միայն կարմիր դրօշակը ծածանէր Արարատի, Կարսի ամրացիմ եւ Վանայ բերդիմ վրայ»:

Ձաւէն Սիւրմէլեան ամբողջական Հայաստանի մասին շատ չի խօսիր հիմա եւ նոյն պայմանով չի խօսիր Ռուսիոյ մասին, կը բաւարարուի ներկայ Հայաստանով ու ներկայ Հայաստանը Խորհրդային հանրապետութիւններու շարքին տեսնելու իրականութեամբ:

Տանք իր նոր ոգեւորութիւնները բացայայտող քանի մը նմոյշ:

Ձաւէն Սիւրմէլեան 1964ին այցելեց Հայաստան եւ մտաւորականներու եւ խմբագիրներու հետ ունեցաւ զրոյցներ, որոնք կրեցան մամուլին մէջ: Մեր կարդացած առաջինը՝ «Սովետական գրականութիւն» ամսագրի մէջ էր 1964ին:

«Տպարարութիւններս մեծ, շատ մեծ են: Դուք այստեղ երաշխեք, եւ-

ըստական գործեր է՝ կատարել: Եւ շրջեցի Հայաստանը եւ աչ մի տեղ տնայնակ հող չտեսայ: Ամենուրեք երեսում է հայ աշխատավորի ստեղծագործ աշխատանքը: Մեծ հիացումով շունչով երեսանից, այն եւրոպական ամենագեղեցիկ քաղաքներից մէկն է: Երեսանը փարոս պէտք է լինի աշխարհացրիւ հայերի համար: Հայրենադարձութիւնը միայն կը փրկի նրանց»:

Յաջորդ տարի, Ջաւէն Սիւրմէլեան իջնաձորի պաշտօնաթերթ «Էջմիածին»-ի մէջ ստորագրեց պատիկ գրութիւն մը, ուր աւելի յստակօրէն կը բանասէսէր իր նոր մտածումները.

«Ամբողջ հայութիւնը մէկ ժողովուրդ է: Այսօր ամբողջ հայութեան Մայր Հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է:

«Ներգաղթ հիմա՛, ա՛յս տարի, գա՛լ տարի: Ամէն կերպ փառաբանել ներգաղթը, մեր տիրելի ռաւ մեծ ժողովուրդին եւ Սովետական Միութեան միւս եղբայրական հանրապետութիւններուն ազնիւ օժանդակութեամբ: Այդ է իսկական հայրենասիրութիւնը:

«Սովետական Հայաստանի զարգացումն ու զօրացումը, այս պատմական օգնելին ամրապնդումը տարուէ տարի, աշխարհի իսկապագան եւ բոլոր ժողովուրդներու եղբայրութեան գործին մէջ կը խաղայ պատուաւոր դեր մը»:

Վեց տարի ետք, 1970ին, Սիւրմէլեան Լոս Անճելըսէն հայրենիք հրատարակեցա՝ «Մանկեկեղծ Սովետական Հայաստանի 50ամեայ յորեկներին եւ այդ առիթով, «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին (1971, թիւ 2) մէջ յայտարարեց.

«Խնայողական վերնիք է ապրում իմ հայրենիքը: Առաջին անգամ հայրենիքիս ամացելիս 1964ին, եւ ահա եկել եմ երկրորդ անգամ: Զարմանում եմ ամացած վեց տարիներին կատարուած փոփոխութիւնների վրայ»:

Իսկ վերջերս, այս անգամ «Սովետական Հայաստան» ամսագրին մէջ, նոյն հիացումը յայտնեց դարձեալ մեր երկրին մասին,

«Որը քէպէտ տարածութեամբ փոքր, բայց ռզով մեծ, հաշտով վեր է յառնել մոխիրներից եւ ակերակների միջից, իր օրինական տեղն ունի ՍՍՀՄ-ում եւ ազգերի ընտանիքում»:

Ոչ մէկ խօսք այս բոլորին մասին: Աւերակներէն յարութիւն առած մեր երկրին ու հայ ժողովուրդի տաղանդով ու քրտինքով կառուցուած ու ծաղկած անոր փառքի մասին ամէն օր նոր բան մը կը կարդանք մեր թերթերուն մէջ, ու որբութեան դառնազոյն բաժակները լո՛ւսած եւ Հայաստանի քաղաքական թուականներու ճշմարտութիւնը մորթին վրայ զգացած դրազէտի մը չէ, որ շատ պիտի տեսնուէր կատարուած նուաճումներով ոգեշնչուելու իրաւունքը: Որքան մեծ է յիշենք, ոչ ոք անհրաժեշտ զգաց Սիւրմէլեանին յիշեցնելու իր հոգիին բացած համայնավար Ռուսաստանի հին վէրքերը եւ ոչ ոք անպատեհ նկատեց իր նոր սէրերը «մեր սիրելի ռուս մեծ ժողովուրդին» ու սովետական հոլովումներուն նկատմամբ:

Ջաւէն Սիւրմէլեանի այս նոր վերաբերումը, երեւի, շատ դիւր եկած է որոշ մարդոց, որոնք առիթը պատեհ նկատած են չեղեալ համարելու քաղաքական թուականներուն անոր տեսածներն ու ապրումները եւ ընթերցողին ներկայացուցած են այսօրուան իրականութեան ու գրադէտին նոր տեղադրութիւններուն վրայ ձեւուած տասնըհինգամեայ Սիւրմէլեանի մը:

Ճիշդ է, որ Սիւրմէլեան 1930ին մեծ ոգեւորութեամբ մեկնեցաւ Հա-

յաստան եւ նոյնքան խոր սրտաբեկութեամբ հեռացաւ Հայաստանէն, բայց ընտել չէ նոյն ապրիլին վերադարձիլ իր ողբերգութիւնն ու սրտաբեկութիւնը: Սիւրմէլեան 1920 Սեպտեմբերի վերջերուն ելաւ ճամբայ, ըլլալով առաջիններէն մէկը անոնց, որ «Կազէի» երթալ Հայաստան, ըլլալու համար ազատ քաղաքացիները մեր երկամիայ, այլ հիմաւորց Համապետութեան, Արարատի շուրջն, ու Հայաստանէն հեռացաւ ութ ամիս ետք, 1921ի գարնան, երբ արդէն խորհրդայինները տուն-տեղ ձգած էին նախորդներուն արեւնով գնուած տարածութեան մէջ, իրական եւ հոգեբանական այն ելեւէջներուն ստիպումով, որուն հանգիպեցանք հեղ մը «Ձեզ եմ դիմում»ին բնադրին մէջ եւ անպատեհ չէ կրկին անգամ կարգաւ գայն:

«Տեղական Սովետը ո՛չ միջոցներ ունէր եւ ոչ ալ մեզ հագալու ցանկութիւն: Մենք պաշտպանեմք էինք մախիկն կառավարութեան եւ, առ այդ, իսկեց չափին հակայեղափոխականներ կը նկատուէինք: Մեր հարցը ռմեկ լուծում՝ վերադառնալ Պոլիս»:

Զաւէն Սիւրմէլեան «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոններ» ինքնահեռագրութեանն ուղիղ քառորդ դար առաջ, Պոլսոյ «Հակառաւմարտ»ի 1921 Յունիսի (2-25) թիւերուն մէջ, «Մեր օրերը Հայաստանի մէջ» խորագրով եւ «Ունչպէս գտցինք ու դարձանք» ենթախորագրի մը տակ՝ լոյս ընծայեց տարբեր տաքին ու պատանէկան անկեղծութեամբ գրի առնուած հայրենական ութամսեայ կենսագրութիւնը, ուր պատկերուած են իր ըտրոք փորձառութիւնները, տեսածները, ապրածները, ողբերգութիւնները, պատրանաթափութիւնները ու կրած վերադարձները, որոնց, ինչպէս ենթադրելի է, գրականացումն է «Ձեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարոններ» գործին մէկ կարեւոր բաժինը, «Ունչպէս գտցինք ու դարձանք» գլուխէն մինչեւ «Մենք խաբարալուքին»:

Ահա այդ յօդուածաշարքէն բնորոշ հատուած մը, ի մասին այն միջոցներին, ուր իբրեւ թէ պատրանաթափութիւններ ապրած է պատանի Սիւրմէլեան, մինչ տրամադծօրէն հակառակը կը վկային արձանագրեալ իր ապարտութիւնները, հաստատութեան մը մասին կը վկային, ամբողջաբան, զոհաբերական կամքին մասին:

«Մեզմէ 30 հոգիի չափ տղաք, համաձայն տրուած հրահանգին, կը մըտնամք գիւղերուսկան ծառայութեամբ փոխարինելով գիւղերները, արձմէ ցաւտ կ'ուղարկուին. օրինակ, ես գեղացոյ կը կարգուիմ ռազմական ծառայութեան եւ գլխաւոր շտապի պետի մօտ, ուրիշ մը ստրիանդակութիւն կ'ընէ. վերջապէս ամէնքս ալ կ'անցնինք մէյ-մէկ գործի գլուխ եւ չնայած, որ փոքր պատանիներ էինք, սակայն գոհ կը ձգէինք մեր մեծերը, մեր աշակերտները եւ պարտականութեանց լիակատար գիտակցութեամբ:

«Գոհ էինք մեր վիճակէն, ետ վերադառնալու խօսքն իսկ չկայ: Ետ վերադառնալ... Զե՞ որ այդ դառնանքիւն պիտի ըլլար, եւ ի՞նչ երեսման:

1920 Հոկտեմբեր...

Երեւանէն քանի մը մղոն անդին թուրք ջարդարար բանակին թուականներուն դրոշմները:

Բոմբարդակ Հայաստանը զօրաշարժի մէջ:

Ամէն ոք հակատին վրայ, հակատին համար:

Մահու եւ կենաց ժամ:

Բայց դաշնակցական Հայաստանի ռազմական նախարարին մօտ իբրեւ զեկուցող կարգուած տասնըհինգամեայ պատանին կը մերժէ մինչեւ իսկ ա՛յդ

պահուն հեռանալու խօսք ըսել, մարդերը, միջոցառում ուրիշ բան կ'ըսեն իրեն, կը տարտափի դաւանանի խարտեն, կը միայ, ամէնուն հետ ըլլալու կամքով, ամէնուն պէս ըլլալու յանձնառութեամբ, մեր հողին վրայ, մեր հողին համար, եւ՝ զեթէ ակտի ըլլալ, կեանքներն իսկ գոնաքերն, որպէսզի ան միշտ ազատ ըլլայ, միշտ տուրք աւ պաշտելի, որպէսզի տիւշմանը, որ յարձակման է անցնի արդէն, իսկ չդնէ անոր լեռներուն աւ ձորերուն վրայ, որոնք դեռ երկու տարի առաջ, 1918 Մայիսին, մեր երէց եղբայրներուն արիւնովը սրբացանք:

Այսպէս, այսինքն՝ ամէնուն պէս տպւեցաւ Զաւէն Սիւրմէլեան Դաշնակցական Հայաստանի օրով, մնաց, կատարեց իրեն վստահուած պարտականութիւնը՝ զաշարջութեամբ եւ լիակատար գիտակցութեամբ, լռելեայն ու խորով մը խորատանալով աւելին, իր կեանքը, զմեր վիճակէն զոհ:

Բայց ան նոյնպէս չգիտաւ իրեն կեանքը երկու ամիս ետք, նոյն մասնաշրջանները շուրջապահ խորհրդայիններուն մասին, չուզեց մնալ, մեկնելը առիւտողական համարեց, երբ թրքական թնդանօթները զաղբած էին գոռակէ եւ մահը հեռացած կը նկատուէր մեր սահմաններէն:

Հանրապետական Հայաստանի ուղիական նախարարին մօտ աշխատելէ ետք, Զաւէն Սիւրմէլեան, ինչպէս յիշուեցաւ քիչ առաջ, տունէ մը աշխատեցաւ նաեւ խորհրդային Հայաստանի գրասենեակներէն մէկուն մէջ, «Լարաքի-լիսէի տեղական Յեղկոմի Դեպքին Գործերի Կոմիտէի տարածք», որ միշտ յիշեց եւ կարտուով յիշեց նախընթաց ամիսները, նոյնը եւ իր պաշտօնակիցները, իր պատկերացումով:

«Պաշտօնանմանքն ով որ աղիւնէն անդին բամ մը կը ճարէ, կերպով մի կ'աղբի, իսկ շատերը առիւտ կը մնան, բառին ամենալայն իմաստով... Ասոնք բոլորն ալ — ըլլան կամուրջատ քէ ոչ-կամուրջատ — հազար երկէ կու տան ամբան օրերուն... Երբ ամէն բան առատ էր, գլխաւորն զարմնով, որ դեռ դժգոհ էին...»:

Կը նշանակէ, որ հրապարակէ կ'աւ նոր իշխանութիւնները սպասուածը չբերին իրենց հետ, չսպասուածը տարածեցին առաջին իսկ օրէն, — հալածանք, խուզարկութիւն, կողոպուտ, ձերբակալութիւն, հաջորդութիւններ՝ զեղ ժողովուրդի ամէնէն մաքուր հայրենասէրներուն դէմ՝ ու «սիրոյ խօսքեր»՝ դրացի աւ բարեկամ յեղափոխական Տանկատանին, լիկուիտացիաներու շարք, բանտ:

Ու հետեւեալը այս բոլորին.

«Նկատելով, որ այսպիսի պայմաններու տակ անկարելի է զարգացնել շարունակել, — որ այնքա՞ն մեծ ազգայն պիտի ունենար —, կը պահանջեմք տեղական Յեղկոմի նախագահէն մեզ ազգայնի վրաստան, հոնկէ Պալիս անցնելու համար»:

Ուրեմն, Սիւրմէլեանի եւ ուսանող իր 130 ընկերներուն մտքին Հայաստանէն հեռանալու զաղափարին հասունութեան առեւ, զպատրաստութեամբ իրենց պատճառող դաշնակներ չկային մէջտեղ, հրաման տուող, արդիւնող կամ արտօնող «լիակատար անճարակներ» չկային, այլ կար լիազօր Յեղկոմի եւ ամենազօր Փոլիթ-Բիւրոն, որուն հայ հրամանատարին հրահանգով՝ ողբալուրութեամբ Հայաստան զայցած տղաքը կը ճանչնան նաեւ բանտային տանջումներ:

Ահա եւ Սիւրմէլեանի գլխիւնեան բանտին մէջ ունեցած խոհերը, որոնց բաղդատական արդիւնքը ամբողջովին կը բացայայտէ Հանրապետու-

թեան օրօք խանդավառօրէն Հայաստան մեկնած ու Խորհրդային իշխանութիւններուն տակն յուսարեկօրէն Հայաստանէն հեռացած ուսանողներուն ոգորհրդութեան ողջ իրականութիւնը:

«Է՛ր, Հայաստան եկամք վերջապէս և հայկական բանում ալ տեսմամբ. այն ի՞նչ խտրութիւն, ի՞նչ գէշ ճայումով, ի՞նչ կասկածոտութիւն: Ի՞նչ մեծ տարբերութիւն կայ իսկապէս մախարդ կառավարութեան, որ մեզ իր գիրկիմ մէջ աչմաճմ սիրով ընդունեց, և անբեկայ կառավարութեան մէջ, որ մեզ կը բամտարկէ»:

Աւելի ուշ, Սիւրմէլեան, սրտամորմոք կարօտով մը սկիտի բացագանչէ տակաւին.

«Ա՛խ, սիրտերնիս կարօտ է «Մեր հայրենիքին» ու նոագայնին: Երջանիկ օրեր»:

Ինչպէս նշուեցաւ անգամ մը, Սովետական Հայաստանի 50ամեայ յոբելեանին ժամանակեւու հրաւերի մը ընդառաջելով՝ Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեան 1970ին երկրորդ անգամ այցելեց Հայաստան եւ երկրորդ հանդիպում մը ունեցաւ «Սովետական գրականութիւն» ամսագրի խմբագիրներուն հետ, որոնց լոյս ընծայած նոր զրոյցին (1971, թիւ 2) մէջ անոր բերնին կրկին անգամ գրուած է նոր Բայազէտէն Երեւան և Երեւանէն արտասահման մեկնած ըլլալու «փառա մը», իսկ անկէ առաջ՝ անյարբիր ուրիշ «կարծիք մը»։ Երկուքը ի միասին՝

— Զգիտեմ որ մի խելիմ փչեց, — շարունակում է, — որոշեցինք երկրագործական վարժարանը բացել նոր Բայազէտում: Ու մեզ՝ պատանի որբերիս, ծին ու բուսի միջով, հետևում, Երեւանից հասցրին նոր Բայազէտ: Մակայն դրութիւնն այնքան ծանր էր, որ արբերա որոշեցինք ետ դառնալ Երեւան ու այնտեղից մեկնել արտասահման»:

Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեան արձաշական ուսանողներուն հետ Պոլսէն Հայաստան մեկնեցաւ իր ամէնէն կերպրեկալ շրջանին, տասնըհինգ-սասնընեց տարեկան հասակին ու զժուար է մտածել, որ ան մոռցած ըլլայ իր ջիգերուն, մտքին ու հոգիին ժամո՛ւլ ու վայրկեանով միտած այն օրերու իրադարձութիւններուն ժամանակագրութիւնը, կամ չփոթած ըլլայ իր բռնած նոր Բայազէտ-Դիլիջան-Մեծ Դարաշիխե-Թիֆլիս գիծը՝ նոր Բայազէտ-Երեւան ճամբուն հետ: Սիւրմէլեան չէր կրնար աղաւաղել նաեւ այն օրերու դերակատարներուն եւ ձեռնարկներուն մասին ունեցած խանդակաճ տպաւորութիւնները, որոնք շրջումն բնոյթ մը ունին «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին մէջ երեւցած երկրորդ զրոյցին մէջ: Կարդացէ՛ք յիշուած տարի հոգ հեզ-նըւած («Ո՛ւմ խելիմ փչեց») նոր Բայազէտի երկրագործական վարժարանի մասին իր առաջին բխումներէն մէկը:

«Եւ մտածել, որ այդ սոսկալի օրերուն, երբ թղմալին մեր սրտին չոքած, հայ ազգին գոյութեան հարցն էր խնդրայ առարկայ, կառավարութիւնը իր ամենատու վիճակներէն է, որ մեզի կու տայ՝ ինչ որ հարկաւոր է երկրագործական վարժարանի մը համար»:

Մենք բնաւ չենք հաւատար, որ այլոց հաճոյք պատճառելու համար Սիւրմէլեան կրնայ այսօր հեղինակուլ եկած իր երէկուան երազները: Ձենք հաւատար, որ ինք դեր ունի հոս: Իր զրուցակիցները սարքած են այդ գոհ-կութիւնը: Մետաբաւոյս: Երբ հինգ-վեց անգամ վերհրատարակուած, հինգ-

վեց լեզուներու թարգմանուած, հինգ անգամ վեց տարիներ աշխարհի մէջ քննութիւն բռնած գիրք մը չեն վախճար հարիւրաւոր կէտերու վրայ խեղութիւնքի, պարզ դրոյցի մը առիւն չէ, որ կանգ պիտի առնէին անոնք: Զրուսակիցնե՛րը: Արկուորեակները նոյն ուսմունքով գիեցուած միւս խաթարչներուն, թարգմանիչներուն, խմբագիրներուն, հրատարակիչներուն:

Այս բոլորը անտեսելով, ասոնց նմանակները յարգարելով, յապաւելով ու ոչնչացնելով՝ «Սովետական գրականութիւն» աժողպիրն ու Սփիւռքի Հեռ Մշակութային կապի կոմիտէի նախագահը քանական թուակնններու Սիւր-մէլիանը կը հանեն Դաշնակցութեան գէժ, կը պարպեն անոր հոգիին իրական բովանդակութիւնը եւ ստաշաղախ պատրանաթափութիւններ կը տեղաւորեն հոն, շարունակ շահագործելով տեղեկութիւններէ ու բաղդատական հետաւորութիւններէ զուրկ հայրենի դժբախտ ընթերցողը:

Վարդգէս Համազասպեան «Սովետական գրականութիւն» աժողպէնքէն չէ՛ր մը աւելի առաջ կ'երթայ հակադաշնակցական ապաւորութիւններ ձգելու հասարակաց մրցավազքին մէջ: Դժուար է հաշտուիլ այն մաքին Հեռ, որ հայ մարդու մը գրիչին կը պատկանի վերի իրականութիւններով հիմնովին հերքելով «Հիասթափութիւնը» եւ, մանաւանդ՝ «Հիասթափութեան» յաջորդող տողերուն գրումը:

Կարդանք աժողպութիւնը.

«Նոյնացիսի մեծ տպրումներով ու սպանիւիքներով մտ եկիլ է Հայաստան, բայց մեծ է եղել գլազի եկաւք-ափաւք-իւնը դաշնակցական Հայաստանի վիճակը տեսնելուց յետոյ: Որքանոցներ, կողոպտուած եկեղեցիներ, քրանք վեր էիլ ածուել բանակի միերի ախոռների, կորստաւորիկ ծալ գիւնուորներ, որոնց նկատմամբ սպաները անմարդկային վերաբերմունք ունէին...»:

Այս բոլորը դաշնակցական Հայաստանի օրով, Վարդգէս Համազասպեանի հակացնել ուզածով՝ նաեւ դաշնակցականներու պատճառով, ռուբով, ձեռքով, կամքով, «Հիասթափութիւն» պատճառող վիճակին իրրեւ վիճակացոյց ծառայած աղէտներուն առկայութեամբ:

Իրապէս ա՛յլ տեսաւ Զուէն Սիւրմէլիան դաշնակցական Հայաստանի մէջ, որք ու որքացած բաներ, ու պատկերացուց այդ դժբախտութեանց գասական հեղինակը, թուրքը, զոր անտես բրած էր Վարդգէս Համազասպեան եւ իսկե՛ր անբռնելի հանդարտութեամբ անոր մահափիւռ վարդապետեան ու վանտալութեան հետեւանքները քով քովի գրած է Դաշնակցութեան անունով, ընդդէմ Դաշնակցութեան:

Վարդգէս Համազասպեանի արտածիլիկ մեկնաբանութիւնը շարժառիթ ունի Սիւրմէլիանի սոս պատկերը: Կարդանք նաեւ անոր երեւանեան թարգմանութիւնը.

«Աշխարհի մեծագոյն որբանոցն Ալեքսանդրապոլում էր: Երեսուն հազար երեխաներ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի խնամքի տակ էին: Եկեղեցիները կողոպտուել էին թանկարժէք իրերից ու բանակի ձիերի համար ախոռների կամ կողոպտանաւորացի գեղջուկների համար գուգարանների էին վերածուել: Փակապէս, թուրքերն անցել էին այս երկրով» (էջ 216):

Իսկապէս՝ այո՛:

«Թուրքերն անցել էին այս երկրով»:

Վարդգէս Համազասպեան չէ՛ ուզած տեսնել Սիւրմէլիանի պարբերութեան մէջ հայս երկրով» անցած թուրքերը, որպէսզի, անուշադ, կարենայ

բոլոր աղէտներուն պատճառը համարել դաշնակը, ճիշդ իր ուղեղը կազապտաւած և հողին կղզկած ստալինեան իր ուսուցիչներուն պէս, որոնք դաշնակը աւելի վտանգաւոր կը համարէին թուրքէն:

Մենք խորապէս կը ցաւինք, որ դեռ մեր օրերուն նման ապառուղջ շարադրանքներով ընթերցողին ներկայանալու համարձակութիւն ունեցող մարդեր կան, եւ կան ուրիշներ, որոնք պարպուած են նման յերիւրանքները քաղաքապետը ընող հակադէմոկրատիկ ազնիւ տարերքէն:

Պիտի ուզէինք յիշեցնել տակաւին, որ դաշնակցական Հայաստանի մասին Վարդգէս Համազասպեանի «մեկնաբանութիւնը» հերքող վերի մէջքերու մը դեռ թարգմանական ճիշդն է, որ Սիւրմէլեանի ճշգրիտ ճիշդին հետ դարձաւ լալ քիչ ազլերս ունի: Այսինքն՝ աւելին կայ դեռ, բնադրաւոր ճիշդը, որ թարգմանութեան ճիշդ եռապատիկ ծաւալը ունի եւ ամբողջութիւնը լուսագոյն կը բացայայտէ թարգմանիչին, որբադրիչին թէ մեկնաբանիչին մտայնութիւնն ու հոգեբանութիւնը:

«Աշխարհի մեծագոյն որբանոցն Ալեքսանդրապոլումն էր: Երեսուն հազար երեխաներ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի ինստիտուտի տակ էին եւ ամերիկեան դոշակները կը ծածանէին ռուս բանակային նախկին զօրակայաններու վրայ՝ պատսպարելով այն անտուն որբերը, որոնք ճողոպրած էին երկու տարի առաջ տեղի ունեցած թրքական ներխուժումէն: Եւ թուրքերը վերստին կու գային:

«Անկարիւի է նկարագրել թրքական զօրագունդերու առաջացուցած անբը: Թեմուր Լենկի հորդանները աւելի գթառատ պիտի ըլլային: Բոլոր կայարաններու շէնքերը անբռնած էին՝ մերկացուած իրենց կառոյցներէն, դուռներէն, պատուհաններու շրջանակներէն եւ Արարատեան հարթավայրի դեղնաւուն դաշտագետինը խեղդուած էր հորդեհուած գիւղերու ծանր մնացորդներով: Եկեղեցիները կողոպտուել էին թանկարժէք իրերից եւ բանակի ձիերի համար անոնների կամ կոտուղ անասունի գեղջուկների համար զուգարանների էին վերածուել: Հաստ մը գիւղերու մէջ թուրքերը վերցուցած էին բոլոր կիները՝ հաւաքական բռնաբարումի համար, չխնայելով նոյնիսկ վեց-եօթը տարեկան աղջկանակներուն, ոչ ալ պատաններուն: Իսկապէս, թուրքերն անցել էին այս երկրով»:

Վերի խայտաբղէտ շարուածքին պարզ գիրքերը, ինչպէս ցոյց կու տայ լեզուն, առնուած են երեւանեան թարգմանութենէն (էջ 216), իսկ ընդգծուած սեւը թարգմանուած է անգլիէն բնագրէն (էջ 213-214):

Վարդգէս Համազասպեան կրնայ անգլիէն լեզուին ծանօթ ըլլալ, կարգացած ըլլալ Սիւրմէլեանի գործին ընդդէրը եւ ինքզինք ազատ կացուցանել մեկնաբանական իր անհեթեթութիւններուն գծախտ բեռէն:

Բայց Վարդգէս Համազասպեան առկէ առաջ Սփիւռքի հետ Մշակութային կապի կոմիտէին նախագահն է եւ, անկախ ի վերուստ իրեն շնորհուած ոյգ ախողութիւն՝ բարոյական պարտաւորութիւնը ստիպած պէտք է ըլլար իրեն առնուած որոշ գաղափար մը ունենալու Սփիւռքի մշակութային կարեւոր երեւոյթներուն մասին, առնուածքն թղթատած ըլլար հայ մամուլը, ուր պիտի տրուէր իրեն հանդիպել շատ բաներու, նաեւ Սիւրմէլեանի մասին, ի միջի այլոց իր մէջքերած ու չարաչառած հատուածին, որուն ամբողջութիւնը թարգմանաբար լոյս բնծայեց Հայկաի «Նայիրի»՝ «Ուխտագնացութիւն դէպի Արարատ» (1946, Փետրուար-Մարտ):

Իսկ առկէ առաջ, Վարդգէս Համազասպեան քաջ պիտէր, որ Հայաստանի տպագրական մագաղաններէն անցած որեւէ ձեռագիր, առաւել եւս

քանակա՛ն թուականներու իրադարձութիւններուն զարնուած ձեւագիր՝ իր տնտեսաւ կառուցով բնաւ դուրս չէ եկած եւ, հետեւաբար, ազատելի էր, որ հաշուի առած ըլլար այդ հանգամանքները եւ քիչ մը մեղմէր հակադաշնակ-
ցական մոլեղնութեան ու համայնափորայո՛յզ ոգևորութեան իր եռանդը:

Բայց դուցէ՛ անգլիերէն գիտէ՛ Վարդգէս Համազասպեան եւ կարդացած է Սիւրմէլեանի գործին բնագիրը:

Գուցէ՛ Ծանօթ է քառասնական թուականներու դրական մեր հանդէս-
ներուն եւ երեւանեան թարգմանութիւնէն առաջ կարդացած է Սիւրմէլեանէն
մէջբերած իր հատուածները:

Բայց իրականութիւնը, նախաձեռնութիւնը, ամբողջականութիւնը
նշանակութիւն ունի՞ն, կրնան ունեցած լլլալ մարդու մը հոմար, երբ երե-
ւանեան թարգմանութեան մէջ թարգմանիչ-սրբազրիչ-դրուճնիչներուն ձգած
քիչն անդամ չէ ուզած տեսնել, աննշմար ձգած է գլուխդ տնտեսութիւնը
«նշանակները» եւ անոնց անցքը «այս երկրով» ու վարուած իր խղճմտանքին,
սլաւութեան կամ ընթերցողին առջեւ ոչ մէկ պատասխանատուութիւն զգա-
ցող մէկու մը պէս, թուրքին ձգած աւերները դաշնակցականներու գործ հա-
մարել տալու չափ առաջ երթալով իր կոյր դատումին մէջ:

«ՀՐԱՇԱԼԻ ՆՈՒԷՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ 60ԱՄԵԱԿԻՆ»

Դժուար չէ կուսնել նման անհեթեթութիւններու հիմամբ Զուէն Սիւր-
մէլեանի հոգին գաշնակցական Հայաստանի դէմ լեցնող անձին միտք բանին,
որ պիտի յանգէր գրախօսուած գիրքին հեղինակը տարբեր լուսաբացի մը
չողիւթով զարդարելու յետին միտքին, ինչպէ՛ս բրած է արդէն Վարդգէս Հա-
մազասպեան իր կեղծապատիր խօսքին լաշունակութեան մէջ:

«Իր խոսքերն ու տպաւորութիւնները վերանայելիս, գրողը վարպետ-
բէն օգտագործել է մեր ժողովրդի նոր իրականութեան կենսափոփոխը, հայ եւ
ռուս ժողովուրդների անխորտակելի բարեկամութեան փաստերը եւ նոր ժա-
նանակների ու գաղափարների վեհութեան զգացումով յաղթանակել կարծա-
նան մղձաւանջը, տեսել երջանիկ լուսաբացը»:

Պարբերութեան առաջին տողին մէջ գտնուող «վերանայելիս» անմեղ
բառ մը չի թուիր թէեւ, բայց տակաւին փաստ մը չէ Սիւրմէլեանի մեղաւե-
ցութեան:

Զուէն Սիւրմէլեան ո՛չ «Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ եւ պարոններ» ինք-
նակենսագրական վէպին, ո՛չ անկէ առաջ գրուած Հայաստանեան իր օրա-
դրութեան մէջ եւ ոչ ալ այլուր լուսաբացային ակնարկութիւն ունի իր աշ-
քերուն առջեւ շողացուցած Համազասպեանի «երջանիկ լուսաբացին կապակ-
ցութեամբ: Ատիկա հանրածանօթ գիրքեր «մաքրաշրջող» եւ «մաքրաշրջուած»
ները ըստ կամս մեկնաբանող ահապատասխանատու մարդոց ցանկութենէն կը

բխի աւելի, քան զբազմաթիւն արձանագրեալ իրականութիւնէն, շօշափածոներէն, տեսածներէն: Սիւրմէլեան զերջանիկ լուսաբացէն առաջ տեսած էր ուսուր եւ թուր հայերուն պէս հզորարական զգացումներ կը տածէր անոր հանդէպ, կապած էր փրկութեան մեծ յոյսեր, առիկա ճիշդ է եւ ճշեզ նմ դիմում, տիկիմներ եւ պարմաներուն մէջ արձանագրուած է ճշգրտեամբ, բայց փառաբանուած «լուսաբաց»ին նախորեակին ու ընթացքին ուրիշ բան տեսու ան, տեսաւ իրենց հայ բարեկամը լքած ու հայուն զարաւոր ոտխին հետ եղբայրացած ուսուր, «Բուսիոյ համայնավար նոր տէրերը» ու տեսաւ նաեւ, որ «Հայաստանի ժողովրդավարութիւնը մնացած է առանձին, բռնուած մէկ կողմէ քաջական բանակներուն, եւ միւս կողմէ՝ հարեղայիմ Ռուսիոյ կարմիր բանակներուն», մինչ իր ակնկալածը ուրիշ բան էր, բարեկամութիւնն էր նորէն, Մոսկուայէն արտասանուելիք բարեկամական մէկ բառ էր, ընդամենը մէկ բառ, սակայն, ինչպէս տեսանք նախորդ էջերուն՝ «Մոսկուայի չորստանմեց այդ քառը»:

Վարդգէս Համազասպեանի վերի մեկնաբանութեան եզրակացութիւնը.

«Անա թէ ինչու ազատութեան, փրկութեան տաւառը մա ցկատում է որպէս անխափան իրողութիւն: 1920 թուականի Նոյեմբերին, ցրտաշունչ մի առաւօտ, երբ հեղինակը Բայազետում դուրս է գալիս փողոց, ճաղաքի տեղեկատու տախտակին փակցուած մի հակիրճ ծանուցման միջոցով իմանում է, որ Հայաստանը հռչակուել է «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն», դառնակից եղբայրական Խորհրդային Ֆեդերատիւ Սոցիալիստական Հանրապետութիւն»:

Թարգմանական ջարդին մէջ անգամ (էջ 230) կարելի է կուսակ, որ կատարուած ծանուցումը կառավարական է եւ կապ չունի «1920 թուականի Նոյեմբերին եւ անոր զարտաշունչ առաւօտներէն» քչ մէկուն հետ, ինչպէս կ'ուզէ կարծել տալ Վարդգէս Համազասպեան, Ջալէն Սիւրմէլեանը քառը չելով իր ուզած տեղը, Թարգմանիչին եւ միւսներուն քիչ մկածն իսկ անտեսելու մոլեգնութեան մը անձնատուր:

Վարչակարգի փոփոխութիւնը հռչակող խնդրոյ առարկայ «Կառավարական մի հակիրճ մեքենագրուած ծանուցումը» Սիւրմէլեանի հատորին մէջ տեղի ունեցած է նախօք կայացած կառավարական որոշումի մը հիմամբ, «Սոցիալիստական» ծանուցող տողէն ետք, «կարմիր ռուս հեծելազորաց մի փոքրիկ ջոկատ»ին մուտքէն անմիջապէս առաջ, նախորդ էջերուն արդէն անգամ մը յիշուած հետեւեալ պայմաններուն տակ.

«Հայաստանի կառավարութիւնը ստորագրած էր համաձայնութիւն մը Խորհրդային Ռուսիոյ հետ եւ քաջուած իշխանութենէն: Հայաստանը պէտք է ընտրէր Խորհրդային Ռուսիոյ եւ Փեմական Թուրքիոյ միջեւ, որ այս պայմաններուն տակ համազոր էր կեանքի եւ մահուան միջեւ ընտրութիւն մը կատարելու: Ինչ որ վիս կ'անհանգստացընէր, տեղացիներու վերաբերումն էր վարչակարգի այս յանկարծակի փոփոխութեան նկատմամբ — անոնք շատ ուրախ կը թուէին» (Բնագիր, էջ 231):

Մէջբերուած հատուածին միայն աղբիւրը յիշեցինք անոր համար հարկաւ, որ այդ եւս չբացուած է երեւանեան Թարգմանութիւնէն, պատմութիւնը զանցող ապառուջ նոյն մտայնութեամբ դարձեալ, որպէսզի պարզ ընթերցողները եւ անոնց հետ տեսարար խաղալու դերեր ստանձնած Համազասպեանները զիւրութեամբ սահին Հայաստանի կառավարութեան իրականութեան

մօտէն ևս իրական հիմք մը տարբեր նոյեմբերեան ցնորքին :

Պատմական իրականութիւն մը նշող վերի պարբերութեան բնաջնջումին միւս պատճառը հեղինակին կեցումները լուսաւորող վերաբերումն է, վարչակարգի փոփոխութեան նկատմամբ մարդոց մատնած յանկարծական փոփոխութիւնը, «որ զիս կ'անհամզօտացնէր» : Նոր վարչակարգին առիթով Սիւրմէլեանի ապրած անհանգստութիւնը մարդիկ դարձանած են ալեքսանդրեան ժողովուրդի և անհանգստութիւն պատճառող նոյն երևոյթը անոր հոգիին մէջ վերածած են «փրկութեան առաւօտ»ի մը :

Կրկնութեան գնով ըսենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացման յայտարարութիւնը «երջանիկ լուսաբաց»ներու կամ «փրկութեան առաւօտ»ներու . . . բնէ՛ւ տալաւորութիւն չձգեցին Սիւրմէլեանի վրայ, համապատասխան լուսաբաց»ին ու «առաւօտ»ին ի նպաստ էջ չէ բացուած ո՛չ Քջեզ Եմ Դիմում, տիկիներ Եւ պարմներ» հատորին մէջ և ոչ ալ անոր համապատասխան բաժիններուն ատարձքը հանդիսացող իր սկստական նոթերուն երկայնքի՛ն, ուր չէր կրնար մոռցուիլ եւ չէ մոռցուած եւ Վոյցիւրիստականէն յայտարարութիւնը, եւ անոր հետ «գլխիվայր» դարձած բաները .

« . . . Դասերը սկսան, ամէն քան հետզհետէ կանգնել Իրանի վրայ էր . նոր Գեկտերներ 2ի ակտով — այսինքն՝ «Հայաստանի Սոցիալիստական Կարգադրութեան» հռչակումով, ամէն քան գլխիվայր կը դառնայ» :

Անտեսնելով այս բոլորը, շրջանցելով պատմութիւնը, հետեւելով Սիւրմէլեանի ապրած իրականութեան, ու գլխիվայր դարձնելով անոր ճշմարտութիւնը, վարդապետ Համապատասխան տալիսցէ՛ք յիշատակահամար կը հասնի Քջեզ Եմ Դիմում, տիկիներ Եւ պարմներ» հատորը «հրաշայտ» նուէր» մը համարելու աս յայտնութեան :

«Լ. Զ. Սիւրմէլեանի այս տաղանդաւոր գրքի քարգմանութիւնը հրաշայտ մտեր է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման ՅՄԱՄԿ-իին» :

Ահա թէ ի՞նչ :

Ահա թէ ի՞նչ գիտութեամբ :

Բայց որքա՞ն ու :

Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեանի «Քջեզ Եմ Դիմում, տիկիներ Եւ պարմներ» հատորը լոյս տեսաւ 1945ին, իսկ հայրենի ընթերցողին ներկայացուցաւ 1980ին, ուղիղ երեսունընիմից տարի ետք :

Այդ մամուկաշրջանին Հայաստանը տօնեց իր խորհրդայնացման 25, 30, 40, 50 եւ 60ամեակները, բայց զարմանալի է, որ վեց-եօթը անգամ անգլիէրէնով հրատարակուած, վեց-եօթը ընդունեալ թարգմանուած ու դրական իր հռչակով համարեալ աշխարհը շրջած գիրքը՝ նոր միայն ճանաչուած կը գտնէ հայրենիքին մէջ, երբ խորհրդային այս կամ այն ամեակին, բոլոր ամեակներուն, նոյնիսկ լուս տարիներուն խորհրդային կարգերուն փառաբանանքին նուիրուած արտասահմանեան այնքան անկենդան ոչնչութիւններ դարպասուեցան հոն, հրատարակուեցան, տխուրասուեցան, դրական խղճը տանքին հետ կապ չունեցող շտաշլարանութեամբ, տաղանդացիով հայրենի ընթերցողը ու վիրաւորելով սփիւռքահայուն արժանապատուութիւնը :

Երեսունընիմից տարիով ուշացած վարդապետ Համապատասխան այս «Նոր» հարց է ինքնին, նիւթ է հոգեբանական բարդ խորհրդածութիւններու, ու աղբիւր՝ նոր հարցումներու, բայց էթէ նման սարսափելի կացութիւններէ դուրս ինչ աղբուրու բարոյականութեան մը տէր ըլլալին այս մարդերը կամ

մարնային հաւանական հարցումներէն, այսպիսի նուէրներ ընելու ժպրհու-
թիւնը կ'ունենայի՞ն միթէ անոնք:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Եռագոյնը:

«Մեր հայրենիք»ը:

«Այլահին նուէրը»:

Առաւել՝

Պատմական իրադարձութիւններ,

Օրագրային արժէք ունեցող էջեր,

Ապրուած իրականութիւններէ բխած ապրումներ,

Եւ եւս առաւել՝

Մտածումներ, կեցութեան, փլուզումներ, վիրաւորանքներ, լուռ-
թիւններ, պայթիւններ:

Այո բոլորը կամ անոնց յատկացուած տողերը, հատուածները, երբեմն
ամբողջ էջերը յարգարեւել, «մաքրաջրել» ու սմբողջովին ոչնչացնելէ ետք,
մնայեալը (ի՛նչ դիւրին գործ), մնացեալը համարել «երաշխի մուկը» Հա-
յաստանում սովորական կարգերի հաւատարմաց ճիւղահանքն է:

Սպասելի էր հարկաւ, մեզմէ աւելի ուրիշներուն համար ի հարկէ, որ
Սփիւռքի հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահը հաշուի առնէր վե-
րոյիշեալ տուեալները եւ քիչ մըն ալ հաշուի առնէր ի՛ր հանգամանքը, պա-
հէր իր մոլեգնութիւնը ուրիշ արիթմերու եւ Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէլեանի
«Զեզ եմ դիմում, տիկիմներ եւ պարմներ» գործէն տարբեր բան մը նուիրէր
Հայաստանի տղիտականացման ճշմարտութիւն:

Նուէր՝ այս գնով, վերը պատկերուած պատմականութեամբ, գին՝
մաքրաջրումներու, ոչ նախանձելի նուէր մը ամէն պարագայի, ու ցաւալի
մասնաւորաբար այն մարդոց հաշուին, որոնք, վաթսուս տարիներու իշխա-
նութենէ մը ետք՝ դեռ պէտքը կը գդան յարգարուած նուէրներ ընելու գոռվե-
տական կարգերին»...

ՊՕՂՈՍ ՄԵԱՊԵԱՆ

Զ. Ս Ի Ի Ր Մ Ե Լ Ե Ա Ն

ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ
(ԻՆՉՊԷՍ ԳԱՑԻՆՔ ՈՒ ԴԱՐՁԱՆՔ)

Նախորդ էջերուն վրայ մէկ-երկու անգամ ակնարկութիւն եղաւ Հեռոն-Ձաւէն Սիւ: մէլիանի Պալատի ճակատամարտին մէջ տպուած զՄեր օրերը Հայաստանի մէջ խորադրուած դրութեան, եւ վէպակոչուեցան անկէ քաղուած քանի մը հաստատումներ: Տպագրութեան տուած Սիւրմէլ-եանի այս առաջին գրութիւնը շահեկան է երկու իմաստով, նախ՝ հեղինակին դիտելու եւ քննարկելու հանձնարարութեամբ, եւ երկրորդ՝ զննելու հիմամբ, տիկիները եւ պարսնները առանձնապէս զննելու հարց մը բաժիններուն ատենը հանդիսացած ըլլալու իր արժէքով, վաւերականութեամբ:

Հաշուի առած այս երկու հանգամանքները, ընթերցողին ուշադրութեան կը բանձնենք թերթնային տասնըմեջ հասուածներէ քաղկացած այդ գրութեան յատկանշական բաժինները:

ՋԱԼԷՆ, ԵԻԳԻՆ ԵՒ ՕՆՆԻԿ

Թրանսական Մանն շողենաւը, աստեղագարդ գեղեցիկ իրիկունն մը, ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պաթում:

1920 Սեպտեմբեր 25ն է:

Վերջին ծայր յուզուած հնէ բոլորս, որովհետեւ կ'երթանք համարուելու հողը մեր նորազատ հայրենիքին: Մեր աչքին չեն երեւար ո՛չ Վասիլորը, ուրկէ դուրս կ'ելլէ մեր նաւը դանդաղ, եւ ոչ ալ նահանգներսները Սեւ ծովուն, որոնց կը հանդիպի մեր շողենաւը կամ կը քերէ կ'անցնի:

Հոկտեմբեր 2ին Մանն կը խորսիէ Պաթումի նաւահանգիստը, ուր անդործներու, բեռնակիրներու, զինուորներու եւ հետաքրքիրներու խուռներած բազմութիւն մը ապշած մեզ կը դիտէ, երբ մենք արդէն կամրջակին վրայ շարուած, պոյսկառատակամ համադրեստով, պայուսաւ կը կռնակնիս, դաւադաններով, հրաման կը ստանանք քարափ իջնելու:

— Քայլ առա՛ջ, օ՛ն...

Թմբուկները կը օկսին, ու խուճրը կը շարժի դէպի քաղաք, շորս կողմէն

չըմապատուած հետաքրքիր ամբողջով: Կ'անցնինք ինտերնացիոնալ կոչուած կեդրոնական պողոտայէն, կ'ուղղուինք դէպի Հ. Հ. Պաթումի գլխաւոր հիւպատոսարանը, ողջոյնի մեր խօսքերը ըսելու հիւպատոս Պ. Աթաբեկեանին եւ ուրիշներուն, որոնք արդէն անհամբեր մեզ կը սպասեն, արդէն լուր առած ըլլալով:

Փոխադարձ ճառախօսութիւններու եւ խանդավառ բացառանքներէն ետեւ շարք մըն է, որ կը սկսի:

Երկու օր մնալէ ետք Պաթումի մէջ, կը նստինք «զնացք»՝ Թիֆլիս մեկնելու համար: Մեզ եկեր էին ճամբու դնելու տեղական հայ սկաւառները, որոնց ուրախութեանը չափ չկար, ամբողջ քաղաքը ալեկոծուած էր: Նորութիւն մըն էր՝ իսկապէս, իրենց համար տեսնել մեր կանոնաւոր շարքերը, երբ մենք կ'անցնինք փողոցներէն, Շուաքոյնն ու Հ.Մ.Բ.Մ.ի դրօշը պարզած, առջեւէն փողահարներու խումբը, հետէն Վարմիր Խաչը ու լորս կողմէն չըմապատուած ժողովուրդով:

Թիֆլիս, տեղական սկաւառները, արդէն տեղեակ մեր գալուստին, եկեր էին կայարանը մեզ պիմաւորելու:

Հրաւիրուած ենք ճաշի, Հ. Հ. Գեապանատան կողմէ, Թիֆլիսի ամենամեծ ճաշարանին մէջ, Կալապիտակի փողոցին վրայ, ուր կը գտնուին օտար պետութեանց դեսպանատները, որոնց շարքին եւ հայկականը:

Պատրաստ ենք: Արդէն մութը կոխելու վրայ է, ու տեղական սկաւառներու առաջնորդութեամբ, որոնք եկեր էին զրօշակներով, որոնց վրայ կը կարգացնին «նիցցեն» Պոլսոյ հայ սկաւառները. «Բոլորս դէպի երկիր...», եւայլն, վերատառութիւնները: Կ'ուղղուինք դէպի դեսպանատուն:

Հոս ալ նոյն բանը՝ ինչ որ Պաթումի մէջ. երգերը, ճառախօսութիւնները, հուռանները ալ վերջ չունին: Պ. Տիգրան Բեկպաշեան, Հայկ. դեսպանը, ողջունի խանդավառ ճոռ մը կ'արտասա-

նէ: Մեր ուսուցիչ Պ. Հայկ Սերենկիւհան կը պատասխանէ: Խօսք կ'առնեն նաեւ ուրիշներ, ինչպէս խնամատարական նախարարութեան ներկայացուցիչը, կըթական ներկայացուցիչը: Մասնաւոր կերպով կը խօսի գինուորական ներկայացուցիչ զօրավար Գիւմիշեան, որ դիւնի բաժակը ձեռքին, բոլորիս կ'առաջարկէ խմել մեր մանուկ բանակին կենացը, մաղթելով, որ ան ամուր պահէ մայր երկրին դիրքերը, եւ պատերազմը՝ որ արդէն տասնհինգ օր է ձկնած էր, վերջանայ յաղթութեամբ եւ փառքով:

Յաջորդ առտու զնացքը կը շարժի, այս անգամ դէպի այն հողը, որ մերն է, որուն հարազատ զաւակներն ենք մենք, որ սուր է եւ հուրական եւ որուն համար մենք պատրաստ ենք, եթէ պէտք ըլլայ, կենանքերն իսկ զոհաբերելու, որպէսզի ան միշտ ազատ ըլլայ, միշտ սուրբ ու պաշտելի, որպէսզի տուշմանը, որ յարձակման է անցեր արդէն, ոտք չդնէ անոր լեռներուն ու ձորերուն վրայ, որոնք դեռ երկու տարի առաջ, 1918 Մայիսին, մեր երէց եղբայրներու արիւնքովը սրբացան:

Անհամբեր կը սպասենք սահմանին, հա՛, չորս կայարան դեռ կայ, հա՛, երեք, հա՛, երկու, եւ վերջապէս ահա՛ Սանահինը...

Վրացական զնացքը ետ կը դառնայ, ու մենք կը սպասենք մերինին, որ Ղարաբաղիսէն մէկ քանի ժամէն պիտի գայ: Խուժք մը տղաք կ'որոնենք երթալ մօտակայ Ուզունյար (Օւնւմ), որ ամենամեծն է Լոռիի գիւղերուն մէջ:

Յանկարծ հետուէն կը լսուի շողկաւոր մը սուլոցը, որ կ'արձագանդէ ձորերուն մէջ. ու ահա կը տեսնենք վայրաշարժին մօտենալը, վիշապի նման Փշիշալով. է՛, այս ալ հայկական շողկաւորն է...: Մօտակայ թաւառներէն

կանանչ ճիւղեր կը փրցնենք ու զնացքը կը զարգաբերենք, նուազոյնը կը ցցենք վայրաշարժին աջ կողմը, Հ.Մ.Ֆ.Մ. ղրբուէ մախ կողմը, երկու սկաւորու պահանջը կենցենիք քրոշակներու մօտ, ու Հայր-կական զնացքը կը լարծի, կը ճեղքէ Լոռիի ժողովը, Գնուը զիծին մօտէն միշտ կը ռուի, պղտոր՝ ու աշկնիք՝ Միկն Հայր-րինասիրական եղբայն են, որ կը սկսին, եւ զնացքը կը թալի Հայաստան-Հայաստան տուելով, միշտ կը իրասնինք բուն Հայր-կական Հոգաւորաբն վայր գտնուող Կոլա-բերան հայաբանը:

Վահոններէն վար կ'իջնէ բոլորս,
չորս-չորս կը շարունակ ու կը սկսինք
ճիւղմ փարփարածք, ուժեղ ու կտրուկ,
հաս զինուորները, սպանները եւ պաշտօն-
նանքը բարեկէ կը կենան մինչև մեր
երդին վերջը, Ապա ամէնքս մէկ, երեք
անգամ երդում կ'ընենք, որ պատրաստ
ենք ի նարկին զոհուելու Հայրենիքին
Համար, եւ Ծուռիկ գալով, բոլորս մէկ,
երկիւղածօրէն սրբազան Նոյը կը համ-
բուրենք:

Արդէն ժտած ենք Շիրակի դաշտը։ Մեր առջինն են թառաղաղափ Արոցածափ եւ վեհազանծ Մասիսը, անթացատրիժուրէն բարձր, գազափր սովորուած մէլ, ճերմակ ու ալիքաւոր, ու զորքը փոքր Մասիսը, լուռ ու խռճուն։ Հ' , կ'արժէ որ ամէն Հայ տեսնէ այս երկու լեռները, տեսնէ աշտըժը, որովհետեւ գրելու չէ կ'ընար բացատրել։

Երեկոյանն կը շանինք Ալեքսան-
դրապոլ: Ամառը՝ Ժողովուրդը Շուտաբեր-
ով կայարան Շուտաբուռն է, տանինով
Հետոնն ճիւղերով քարաշէտով դառնցը
եւ քաժի՛ն Հոսանքին դէժ գոյգ դրօշներու
ծածոտանով: Եր' տանինք կայարան, ա՛ն-
շուցըր կը դանդաղէ, վախճաններու, դե-
միւր շարքեր, ա՛հ կտորտն եւ փնա-
ւած վարաշարքերը, ա՛հ նորդատան-
ները: Մտաբերու անդուր աշխատանք-
ն կը նորդաբնն, կը իջուլն, աղիւն՝ դի-
մերը կը մաքրեն, կ'աւաւն, առգին՝ վա-
կոնները կը պարպեն, ուրիշ տնո՛ւ վա-

բաշարժներու փորձի իրերայաջորդ առ-
լոցները, ու վերջապէս կը կենանք:

9. Կորո Սասունի, Շիրակի նահանգապետը, կրակոտ ողջոյնի խօսքեր կ'ըսէ մեզի, մեր նշանալարն աննկող, մեզ անտուգէններ կու տայ, բացատրելով մեր նշխրական պարտաւորութիւնը մայր երկրին հանդէպ: Կը յայտնէր ուրիշները, ամէն մէկը իր միութեան կամ կուտակցութեան կողմէ մեզ ողջունելով: Մեր կողմէ ալ հրաժեշտի ողջոյն տալով, զնացքը կը շարժէր: Գիշերը, իր փշնոյտ շոյթ կը, — մեզ յուշատու ու դիմով միմառի մը մէջ կը քնանանք:

Յաջորդ օրը, կէսօրեան մօտ կը
հասնինք Երեւան, մեր մայրաքաղաքը։
Շտրուած ենք բոլորս նախաբարապետու-
թեան եւ գլխաւոր սպայակոյտին ստաւ-
ը։ Նախաբարաները, պարտմենսի ունդում-
ներն ու պետական բարձրաստիճան պա-
ստեանները բոլորը պատշգամբ բարձրա-
ցած են. մեր ուսուցիչին մէկ ճանի իտա-
լէն է եղը, նախաբարապետ Բ. Հ. Օհան-
ջանեան իօսը կ'առնէ եւ կ'ընէ։

— Բարեւ ձեզ, հուզար բարի, հայրենիքի այս նիդ օրերուն, երբ մենք կատաղի կ'որւնէ՛, որ կը դշնեց մեր գաղութը թշնամիի ղէմ, որ զարարեալ մարմն լրաց յարձակած՝ կ'ուզէ մեր երկիրը տնտեսական ընել, զուգ, սիրելի գլաւաններ, մզած մեր հանգիստը, ազուր Դոյնսը, կու գա մեզի օգնելու, կու գաք մասնակից ըլլալու մեր տառապանքներուն եւ ուրախութիւններուն։ Բարի եկաւ...

Ապա քաղաքի պարեոս Գ. Ա. Շահ-
խաթունիի առաջնորդութեամբ տողանց
բոլ կ'երթանք ժնդի յատկացուած հե-
թասպալական վարժարանը. Գ. Ա. Շահ-
խաթունիի ճարկ եղած ճրտամեններն ու
կարգադրութիւններն կ'ընեն, ու կը
ստատուինք այդտեղ:

✻

Մեզմէ 30 հոգիի չափ տղաք, հա-
մաձայն տրուած հրահանգին, կը մըտ-
A.R.A.R.@

նանք զինուորական ֆառայութեան, փոխարինելով զինուորները, որոնք ճակատակցորդներն են օրինակ, ես զեկուցող կը կարգուիմ ռազմական նախարարի եւ գըլխաւոր շտապի պետին մօտ. ուրիշ մը սուբանդակութիւն կ'ընէ. վերջապէս ամէնքս ալ կ'անցնինք մէյ-մէկ դործի գըլխին եւ չնայած, որ փոքր պատանիներ էինք, սակայն դո՛ւ կը մզենք մեր մեծերը, մեր աշտրջութեամբ եւ պարտականութեանց լիակատար դիտակցութեամբ: Գո՛ւ ենք մեր վիճակէն: Ետ վերադառնալու խօսքն իսկ չկայ: Ետ վերադառնալ... Զէ՞ որ այդ դաւաճանութիւն պետի ըլլար, Կէ՞նչ երեսով:

Կարսի ինչալու մտածումն իսկ տարտափ կ'ազդէր իրտս աջն տեսնել: Կառավարութիւնը վճռած էր որաշտպանել Կարսը, որովհետեւ դիտէր, թէ այլապէս ամէն բան կը վերջանայ. պաշտպանել ի գին ամէն բանի: Եւ իրտը, ճակատի լուրերը, աւ էին առջի օրերը: Թշնամիին բոլոր յարձակումները մերոնց կողմէ ետ կը մղուէին: Ու կը սպասուէր նոր յաղթանակներու լուրին...

✱

Առտու էր. կը պտըտէի մտազրտող. նոր յայտարարութիւն մը կը փակցուի. կը յաջմ կարդարու՝ հետաքրքիր բազմութեան մը հետ: Մարտափելի է... «Եւ գիտութիւնը չդիմաւորուի քշմամբ գրռիմ» Ղարսի մի քանի բերդերը քշմամբ ձեռք ընկան: Այդ օրը Երեւանը մեռած էր... Ամէն ոք խոհուն, տրտուր, յուսահատ: «Ղարսը ցմաց, Ղարսը ինկաւ, լմնցաւ ամէն բան, այլևիտ ի գործ է ամէն բան. Հայաստանը կարած է...»:

✱

Շարաթ մը յետոյ, Ալեքսանդրապոլն ալ կ'իյնայ: Կոռուող չկայ, զինուորը թալանի ետեւէ է. թուրքերը օրէ օր կը յառաջանան: Գոնէ Երեւանը, — յուսահատ դրութիւն — գոնէ Երեւանը...

Իսկ զալով Իդրիթի ճակատին, Դրոյի հրամանատարութեամբ, անվթար մընաց. մեր զինուորները ամուր իրենց դիրքերուն վրայ, ոչ մէկ քայլ յառաջ չմղեցին թշնամիին: Անոնք Երեւանը փրկեցին:

Ալեքսանդրապոլի անկումէն յետոյ, վերջապէս ամբողջ Հայաստանը կը ցրեցուի:

Թուրքերու արագ յառաջնադաշտութիւնը կը դանդաղէ. մերոնք սկսան կոուրիլ, բայց ինչ օգուտ որ ուշ էր:

✱

Երեւանը յուսահատած չէ. կոխը նոր է, որ սկսաւ, կը գրեն թերթերը: Ամէն կողմէ կամաւորներ կը վազեն ճակատ: «Հայրենիքը վտանգի մէջ է» նշանաբանը ամէնքին շրթունքին վրայ է. պատրաստութիւն անդամները, նախարարները, սպաները, կուսակցականները բոլորը ճակատ կը վազեն, դիմադրել թըշնամիին, փրկել Երեւանը...

Երեւանի մէջ կը կազմուի ինքնապաշտպանութեան կոմիտէ մը, որ արագօրէն դործի կը ձեռնարկէ:

Հետաքրքիր էր տեսնել, թէ ինչպէս, առաւօտեան ժամը ճին, բոլոր խանութպանները, դպրոցականները, ուսուցիչները, փրֆեսէօրները, վերջապէս ամէն ոք կը հաւաքուէր Անգլիական պարտէզ, հրացանը ուսերնուն, դիտակից բոպէի լրջութեան եւ իրենց պարտականութիւններուն, ինքնապաշտպանութեան զինավարժութիւններուն մասնակցելու համար. հիանալի բան էր տեսնել այս ամէնը, այս ինքնափրկութեան ժողովրդական բանակի կազմակերպումը:

✱

Օր մը, երեկոյ էր, — կը պտըտիմ հրապարակին վրայ, նուազածութեան ձայնի կու պան Վերի-Արտիկան փողոցէն, ժողովուրդը դէպի հոն կը խուժէ, ես ալ կը վազեմ ու ինչ տեսնեմ:

Հայ կարիճ պիւղապիներու կամաւոր

բական գունդն է, որ կու գայ, ա՛լ գինւոր, ա՛լ գիւղացի, ա՛լ քաղաքացի ամէնքը ցնցուեր են: «Հայրենիքը վտանգի մէջ է, պէտք է օգնութեամբ հասնիլ, ամէնքը գէղի միաստ, ամիսրտակի միակատ, ամառ քիկուսէ, փրկութիւնը կրուի մէջ է, ուրիշ մար ու երազ չկայ», — ահա՛ տղազակը բոլորին:

Առջեւէն կ'երթայ նուագախումբը՝ հայկական ֆայերզներ նուագելով. նընդադախումբին հետեւէն կու գայ Հրամանատարական կազմը՝ ձիաւոր, գիւղին քահանային գլխաւորութեամբ, զբոսած «Աշտարակի կամուրակակա՛ն գաւառաւորացի»: Մտքովս վայրկեան մը կը փոխադրուիմ չի՛ն պատմութեան ոլորտները: Այո՛, պատմութիւնն է, որ կը կրկնուի: Վարդանանց պատերազմը, Ս. Ղեւոնդը խաչը ձեռքին...: Նոր Ս. Ղեւոնդ մըն է՝ խաչին տեղ դրօշը բռնած, տասնոցը մէջքէն, ձիուն վրայ, առաջնորդ՝ իր ետեւէն եկող շարքերուն: Ապա կու գան կամաւորներու ձիաւոր շարքերը, բոլորը լուրջ, բոլորը խուռն, վերջապէս ամէնէն ետեւէն հետեւակները: Սքանչելի՛ բանակ...: Ամէն գիւղացի իր սեփական զէնքով, իր սեփական ձիով ու իր սեփական ուղեւորներով ու հագուստով, ճամբայ ելած, ճակատ կ'երթայ հայրենիքը պաշտպանելու:

Գունդը կը հանի ջաղաքապետութեան առջեւ ու կանգ կ'առնէ: Դիմացէն օթոմոպիլ մը կու գայ, դուրս կ'ելլէ Վարդապետ Օհանջանեանը, որ գլխարկը հանած՝ արագ կերպով այգէ կ'անցընէ կամաւորները եւ «Արարատեան առիւծներ» ըսելով՝ մեծ ճառ մը կը խօսի, եւ խօսքը ուղղելով կամաւորներուն, կը հարցնէ.

— Երդում կ'ընէ՞ք, որ ձեր կեանքը պիտի զոհարիք ձեր հայրենիքին:

Կամաւորները բոլորը մէկ, սրտանց եւ յուզուած շնչոտելով կը պատասխանեն.

— Կ'երդնունք, կ'երդնունք, կա՛մ յաղթանակով կը վերադառնանք այս փողոցներէն, եւ կամ բնաւ... Մա՛հ կամ Ազատութիւն:

Այդ ժամանակ երեւանի ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն դրօշակ մը կը նստիլէ, կարմիր, ու վրան գրուած՝ «Մա՛հ կամ Ազատութիւն»:

Այս կը խօսին, Արարատեան նահապետաւոր, Ինքնապաշտպանութեան անդամներէն մէկ քանին, եւ կամաւոր քահանան իր գիւղական շնորհով, որոնց խօսքերը ամէնքնուս սրտերը շատ խոր կը յուլեն եւ ծաղրովի մէջէն լալողեն. բուշալը մըն է, որ կը սկսի:

Վերջապէս «Հուռա՛մ, հուռա՛մ», դռնալով, միշտ նուագախումբին առաջ՝ նորդութեամբ, կը շարժին դէպի կայաւորան, ուր գնացք նստելով կը մեկնին ճակատ:

Գիւղատնտեսական նախարարութեանը կ'որոշէ, որ մենք երթանք Նոր Բայազէտ, ուր պիտի հաստատուի երկրադործական վարժարանը, քանի որ մեզ Հայաստան ուղարկած էին նոյն այդ նըպատակով:

Եւ մտածել, որ այդ սոսկալի օրերուն, երբ թշնամին մեր սրտին չորած, հայ ազգին դոյութեան հարցն էր խնդրոյ առարկայ, կառավարութիւնը իր ամենատուր միջոցներէն մեզի կու տայ ինչ որ հարկաւոր է երկրադործական դպրոցի մը համար:

Ու մենք Նոյեմբեր 23ին ճամբայ կ'ելլենք զեպի Նոր Բայազէտ, ձմրան այդ սոսկալի ժամանակին, — ձմեռ մը, որուն Հայաստանի ձմեռ կ'ըսեն:

Դպրոցը, որ կը կոչուի Նոր Բայազէտի գիւղատնտեսական միջնակարգ վարժարան, կարգի կը բերուի, 9, 40-պետիկ Թանտրմեանի տնօրէնութեամբ:

Դպրոցը բացուեցաւ. կայ նաեւ 30-40ի շափ տեղական երկսեռ աշակերտութիւն մը: Դասերը սկսան, ամէն բան հետեւողներէն կանոնաւորուելու վրայ էր, երբ Դեկտեմբեր 2ի ակտով, — այսինքն՝

«Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդապետականության» հռչակումով, ամէն բան գլխովայր կը դառնայ:

Ժողովուրդը անօրինակ խանգարումներէ մը մէջ էր բռնելիկներու դաշտով. կը կարծէր, թէ նախկին Ռուսաստանէ, որ կու գայ, եւ որ իրենց պիտի բերէ նաւթ ալ, սպիտակ ալիւր ալ, շաքար ալ, վերջապէս այն ամէն բաները, որոնց կարօտը կը քաշէ գիւղացիութիւնը:

Հայաստանի մէջ պահուելու մոլոր բռնելիկները հրապարակ կ'ընէին՝ իրենց ճառերով հայհոյելու համար Օհանջանեաններուն ու Խատիսեաններուն, պուր-ժուաններուն ու դաշնակներուն. ամէն զաւառ, ամէն աւան եւ ամէն գիւղ կը կարգուին մասնաւոր փրփականտիստներ, որոնց պարտականութիւնը կ'ըլլայ դաշնակներուն կողմէ կուրցուած եւ մասնաւոր տղէտ մնացած գիւղացիներուն աչքը բանալ, բացատրել անոր կոմունիզմի նպատակը, կարմիր բանակին յաղթանակները, վերջապէս բռնելիգ-մի... բարիքները:

Ալ Բաքուէն ու Ռուսաստանէն, Աղբաւաֆա-Դիլիջան ճամբով կոմունիստ գործիչներու, երիտասարդներու խումբերն է, որ կը թափին, ի թիւս որոնց եւ տանկահայեր, որոնք կը գրկուին Հայաստանի բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւնը հաստատել լաւ հիմքերու վըրայ, ժաքերէ երկիրը բոլորովին «Դաշնակ»ներէն ու պուրժուաններէն:

Երեսնի մէջ «Յառաջ» թերթի տըպագրական մեքենաները այս անգամ «Կոմունիստ»ը կը տպեն:

Հրապարակ կ'ընէին նոր լրագիրներ, հինները բոլորն ալ կը գոցուին այսպէս: Երեսնի մէջ կը հրատարակուէր «Կոմունիստ» հայերէն եւ ռուսերէն, իբրեւ օրգան Հայաստանի Յեղկոմիին: «Երիտասարդ կոմունիստ», «Ազատ աւանգարդ», «Կարմիր զինուոր», եւ այլն:

Պետական լիզուէն կը յայտարարուէ հայերէնը, իսկ թրքարեակ վայրերը, հայերէնի կողքին՝ նաեւ թրքերէնը:

Մայիսեան դէպքերուն սպաննուած

բոլոր շրջակայներուն նշխարները հաւաքելով մեծ հանդէսներով կը թաղուին: Ամէն տեղ կը կազմուին կոմիտէներ կոմունիզմի ծառայման համար, կը հիմնուէին դաշտային դատարաններ՝ յանցաւորները պատժելու համար յեղափոխական ժամանակի օրէնքներով:

Սիրոյ խօսքեր դրացի եւ բարեկամ յեղափոխական Տանկաստանին, եւ մեր հայ կոմունիստները այնքան առաջ կ'ընէին, որ իրենց օրգան «Կոմունիստ»ի մէջ հետեւեալը կը գրեն.

«Մենք անգ քնու ալ քիկուցի կը ծառայեալման իմպերիալիզմի դէմ մղուող յեղափոխական պայքարին մէջ»:

Սկիզբի օրերը ոչ մէկ խօսք դաշնակցականներու դէմ հայածանք եւ ձեռքա-կալութիւններ սկսելու մասին, ամէն բան խաղաղ, ամէն բան հանգիստ կերպով յատուկ կը տարուէր, բայց դժբախտաբար երկար չտեւեց այս ժամանակը:

Բռնելիկներու յատուկ քաղաքականութեամբ մը, ամէն անոնք, որ ժամանակին ունեցիր են ազգայինական քաղաքականութիւն կամ թէ հակաբռնելիկեան գիրք, «Դաշնակ» ըսելով կը ձեռքա-կալուին ամենախիստ միջոցներով ու կը բանտարկուին:

Ո՛ր են այն բռնելիկները, որոնք գիւղացիին լաքար ու աղ պիտի բերէին, նաւթ ու սպիտակ ալիւր, Խեղճ գիւղացիին ունեցածն ալ կը գրաւեն ռուս անյաղ եւ կիսապայքների զինուորին ու դաշտային փոքր լեցնելու համար: Բոլոր ռուս զինուորները Հայաստանի մէջ կը գերանան, բոլոր կոմունիստները կը սկըսին ամուսնանալ, ամէն զաւառային Յեղկոմիներու մէջ կը կազմուին «Բանագրաման կոմիտէներ», որոնց մէջ եւ ալ ծառայած եմ պահ մը: Ասոնց պարտականութիւնն է մտնել իւրաքանչիւր տուն եւ գրաւել այն ամէն առարկաները, հազուատ թէ ուտելիք, սեղան թէ աթոռ, զորս հաւասարութեան օրէնքով իրաւունք չունին պահելու այդ առար-

կաներուն տէրերը: Զորօրինակ, կը քըն-
նեն, թէ քանի՞ հոգի են ընտանիքին ան-
դամները. ենթադրենք որ վեց հոգի, ա-
մէն մէկուն կու տան երկերկու ճերմա-
կեղէն, մէկ-մէկ հագուստ, մէկ-մէկ ա-
թու, եւ այլն. ու մնացածը առանց բա-
ցառութեան կը դրանեն, որո՞ւն համար
սակայն, ազգատ հայ գիւղացիի՞ն տա-
լու համար. ո՛չ, այլ... Բաճուէն ու Ռու-
սաստանէն եկած կոմունիստ փրօփակա-
տիստներու սենեակները կահաւորելու
համար, որովհետեւ անոնք եկած են Ա-
րեւելքի ստրուկ ժողովուրդներուն ազա-
տութիւն եւ հանգստութիւն բերելու նը-
շանաբանով: Հայաստանի մէջ ահագին
թիւով սուս գինուորներ եւ կոմունիստ-
ներ հայ գինուորին անգլիական հագուստ-
ները հագած, հպարտ-հպարտ կը պաը-
տին, միեւնոյն ժամանակ հայհուլով
անգլիացիներուն եւ անոնց բարեկամ
Հ'աշնակներուն:

✱

Բայց դժգոհութիւնը կը սկսի ամէն
կողմ, սակայն ոչ ոք կրնայ փոքրիկ նը-
կատողութիւն մը իսկ ընել, վախալով
յեղափոխական ժամանակի սարսափելի
օրէնքներէն. ամէնքը յուսախաբուած ու
հիստերիկաբար են, իրենց կարծածէն բո-
լորովին տարբեր է այս նոր հուսը: Ո՛չ,
ո՛չ, հազար երնէկ դաշնակցականներու
օրուան ազատ Հայաստանին, որ մէկ քա-
նի տարիէն դրախտի պիտի վերածուէր.
անցան-գացին անուշը, կաթը, ամերիկե-
եան սպիտակ հացը, Ստամբուլի լաւ շո-
բերը...

Նոր Բայազէտի մէջ, որքան որ մեր
գաղութին պատշգամէն հայհուլութիւններ
կը տեղային հայ ժողովուրդի ամէնէն
մաքուր հայրենասէրներուն դէմ, 20-25
տարեկան ստահակներու կողմէ, որքան
որ, դրեթէ բռնի, միթիւններ ու հաւա-
քոյթներ կը կաղմակերպուէին՝ հեռագ-
րելու համար Կասանին տեղական ազ-
գայնականութեան Հ'աշնակներու լուծէն
ազատուած ըլլալուն մեծ բերկրանքը եւ
իրենց խորին հաւատարմութիւնը խոր-

հրդային իշխանութեան, եւ որքան որ
կը վախճայինք երգել ազգային երգեր,
սակայն աւերիստ էր մեր համակերպու-
թիւնը: Ի՞նչ ընենք, սէտք էր յարմարել
միջավայրին ու մարդոց հետ:

Ու կը մտածեմ, որ սարսափելի բան
է իսկապէս հայուն կողմէ ուրիշ եղբայր
հայու մը միտքին ազատ թռիչքները
կաշկանդել ու կապտել իր իսկ հարազատ
հողին մէջ. մեր հայ կոմունիստները ի-
րենց գոց ըրած ճառերուն մէջ ափսոս որ
Հայաստանի խօսքն անգամ չէին ընէր,
այլ՝ «Անկցի՛ն դաշնակցները, կեցցե՛՛ մեծ
Ռուսաստանը եւ իր յաղթանակաւ Կարմիր
բանակը, կեցցե՛՛ Երրորդ Ինտերնացիոնա-
լը, կեցցե՛՛ համաշխարհային յեղափոխու-
թիւնը»: Ականջներս լարած՝ կ'ուզեմ
«կեցցե՛՛ Հայաստան» մըն ալ իմանալ, ու
յուսախաբ կ'ըլլամ:

✱

Նկատելով, որ այսպիսի պայմանե-
րու տակ անկտրելի է դպրոցը շարունա-
կել, դպրոց մը, որ իր դաշտաբարական
ուշուցիչներով ապուշայ երկրագործա-
կան համայնարանի հիմը պիտի ըլլար —
այնքա՛ն օգտակար մեր աւերուած երկի-
րը վերաշինելու, մեր խաղան դաշտերը
ցորեանի ալեծուփ ծովերու վերածնլու
համար, դպրոց մը, որ իր խանդավառ
սկստուտականին եւ կէս-գինուոր ըս-
կառաններով շրջանի ամբողջ հայ մաքուր
նահապետական կարգուսարքով վարժը-
ւած գիւղացի երիտասարդութիւնը ոտքի
պիտի հանէր, պիտի ցնցէր անոնց թըմ-
րած ջիղերը, եւ պիտի կազմակերպէր
այդ Սեւանի ափերը սփռուած գիւղացի
նոր սերունդը: Եւ, ո՛վ գիտէ, գուցէ այդ
լուիկ ու հողին տակը գտնուած նահապե-
տական խրճիթներէն մեր ազգին ապա-
գայ որքա՛ն մեծ դեկամպոններ պիտի ել-
լէին, երբ այդ կողմերը ողողուէր Պոլսոյ
մեր սկսուտ եղբայրներով:

Խանդավա՛ռ միտքեր... Հիանալի՛
ծրագրերն են...

Բայց ափսո՛ս, հալածանք հալածա-
քի կը յաջորդէ, երբ մեր սկստուտապե-

աբ, Պ. Զաւէն Սարունին, տեղական խորհրդային իշխանութեան լուսաւորութեան «ընկեր» կոմիտային գանազան ծրարագիրներ կ'առաջարկէ սկստուական կադմակերպութիւնը տարածելու համար չըջանի բոլոր աշակերտութեան եւ երիտասարդութեան մէջ, «ընկեր» կոմիտաբը խտորէն կը պատասխանէ:

— Մեր կոմունիստական կուսակցութիւնը արդէն լիկուիտացիայի է եմքարկել ձեր այդ անգլիական պուրծուագիւյլից ընդօրինակուած հակայեղափոխական կադմակերպութիւնները, ձեր մտատանջութեան առարկայ եղած ճորտութունը պիտի է կրթել յեղափոխական կրթութեամբ, դասակարգային կոռիքի գաղափարը ամրապնդելով նրանց մտաւաղ մտքերուն մէջ...»:

Խեղճ գիւղացիութիւն, որ սաղմոսի քանի մը հատուածներէն զատ ուրիշ ուշիւն դիտէ, որ Սեւանի լիճէն զատ ուրիշ ծովու մը գոյութեան դողափարը չունի, որ առտուն աղօթքով կ'արթննայ, եւ իրիկունը «Տէր օգորմնայ»ով կը քնանայ, փաթթել այդ գիւղացիութեան միջին «յեղափոխական պայքարի, համաշխարհային պրոլետարիատի դիկտատուրայի» եւ այլնի նշանաբանները, պարզապէս կատակերգութիւն մը կ'ըլլայ, ծիծաղելի կատակերգութիւն մը...:

Նկատելով, որ այսպիսի պայմաններու տակ անկարելի է դպրոցը շարունակել — որ այնքան մեծ ապագայ պիտի ունենար — կը պահանջէ տեղական Յեղկոմի նախագահէն մեզ ուղարկել Վերաստան, հոնկէ Պոլիս անցնելու համար:

Մեր առաջ բերած բոլոր պատճառաբանութիւնները օրինաւոր եւ իրաւացի կը նկատուին, ու դպրոցին տեսուչը հրամանաթուղթը ստանալով, Յունուար 20ի առաւօտը ճամբայ կ'ըլլենք դէպի Դիլիջան:

Նոյն սոսկալի փոթորկալից ձմեռը, ա'լ աւելի կատաղած, բայց ինչ օգուտ, պէտք է քայլել. ահա մեր կարաւանն է,

որ կը սկսի այդ ձիւնի մարդաշխարհին մէջ, մեր ո'րք ու զօրախտ, մեր հալածւած ու յուսախոր կարաւանը...:

Այո', հալածուած ու յուսախոր, որովհետեւ երբ Ռաքուէն նոր եկած քու հայ եղբայրդ «կոմունիստ» մը կը տեսնես, որ իր ընկերոջը, քիթին տակէն կը մրմռայ, իր ծուռ աչքերով քեզ դիտելով:

— Ա'յ, տես է՞ս պոլիցիք, տանկահայեր են, հա'... բոլորն էլ պուրծուա, Դաւիթիկ ու շովինիստ...:

Հայաստանի ամենարանտառեղծական եւ գեղեցիկ տեսարանը կը պարզէ Դիլիջանը:

Կ'արժէ տեսնել Նոնիի այս սիրուն եւ տնհուն անտառները, որոնք մով ծածկւելած են այս շրջանի բարձրագագաթ լեռները, խոր ձորերուն եւ հովիտներուն մէջ: Չէն իրարու հետ մրցելու տենչով մը ժայռերէն իջած առունները բազմաթիւ, երկրորդ լոռի մը, մա'նաւանդ գերադանց իր հաստաբուն անտառներով, որոնք բնութեան մէջ ոքանչիւ պարզեւր կը կազմեն այս շրջանի գիւղացիութեան համար, Հայաստանի իստաշունչ ձմեռները քաղցրութեամբ անցընելու ձիւններուն շուրջ-ընդհանր հաւաքուած ծերունի բիճային «Հին հայոց թագաւորներուն» մասին պատմածները, հեքիաթները լսելէն...:

Դժբախտութիւն մը, որ ցաւ ի սիրտ կարելի է արձանագրել քանի մը տոգով, այն ալ այն է, որ Ելենովկա-Դիլիջան խրճուղիին վրայ դրոշմուած չէն եւ մեր դիւղերուն մեծամասնութիւնը մալանկան գիւղացիներուն կը պատկանին:

Այս մալանկանները ցարիզմի օրով մասնաւոր քաղաքականութեան մը հետեւանքով փոխադրուած են մեր հարազատ հողերը, ու վայելելով ուս կառավարութեան աջակցութիւնն ու մասնաւոր խրնամքը, հիմնած են խճուղիներու վրայ ու գետերու ափին ճերմակ, ճերմակ ու կոկիկ տնակներով հսկայ պիւղեր, ան-

պատմելիորէն մաքուր եւ բարեկեցիկ ժողովուրդ մը(*), որոնց նմանը չէ կարելի տեսնել Տաճկաստանի մէջ:

Մալականները բոլորը, զրեթէ առանց բացառութեան, կը գրադին «Ֆուրուզն»-ներով:

Կը խօսիմ «Ֆուրուզն» մալականի մը հետ, որ դրած է բուլղարիկեան կարմիր աստղ մը կուրծքին վրայ: Բնական է, ես ալ ինքզինքս բուլղարիկ կը ձեռագրեմ: Կ'ուզեմ հասկնալ այս ժողովուրդին ներքին հոգեբանութիւնը եւ քաղաքական ըմբռումները:

Հետաքրքիր հարցումներու խանդավառութեամբ կը պատասխանէ:

— Վերջապէս փրկուեցանք սա աշխոյժէն: Հայերէն, որոնք ամէնքն ալ «Դաշնակ»ներ են, ու մերոնք նորէն իրենց ձեռքը կ'առնեն սա հողերը. մենք էինք, որ մեր մէջ պահեցինք Մայիսեան դէպքերու տառն բոլոր մեր գեոմոնիստ տալարիները: Հայրենասէր է, ես եւս գիտեմ եմ իրմէ, ինչպէ՞ս կ'ընայ ըլլալ, որ ոռւս մը Դաշնակ ըլլայ, որոնք կ'ուզեն ձեզ վռնել ալ ալ երկրէն դէպի Քուպուռ ու Թերէք: Ես մասնակցեմ եմ իրզըրումի պատերազմին, «Գինեքալ» Անդրանիկը կը ճանչնամ, բնաւ չեմ սիրեր սա «Դաշնակ» հայերը, որոնք հակառակ են մեզի եւ մեր իրկիւն բուլղարիկներուն:

Ժանապարհին, իրկուսն մը, գիշերեցի մալականի մը տաքուկ տնակը, ի փոխարէն իմ տուած թէյիս, քունը չափազանց սիրահար են, լուցկիիս ու ծխախոտիս:

Այս մալական տան մեծը գեոմոնիստ» մըն է, որ նոր վերադարձած է Բաքուէն, եւ երբ ասիկա իր փոքրիկ տրդուն բնակարանները կը տեսնէ, հանդէպ իր մէկ հրամանին, բարկացած կը պոռայ:

— «Դաշնակ», քո գլուխը պէտք է կտրուի:

(*) Թրքական բանակին արշաւանքներու տնն, երբ հայ գիւղացիները փախած է, լքուած կամ չնչիմ գիւղով մը ծախելով իր զոյքերը մականով գիւղացիներուն, ասումէ ետքստացած են, մինչ հայ գիւղացիները ազատացած:

Պայծա՛ս օր մը, կէսօրուան մօտ, կը հասնինք Դիլիջան:

Մեր կառքերը հազիւ արդէն քաղաք մտած, Փոլիթ-պիւրոնի(*) դրան առջեւ, բուլղարիկ ոստիկաններու կողմէ կը հրամայուի կանգ առնել:

Ձարժալած ենք այս անակնկալ ու տարօրինակ հրամանին, բայց հրամանը կը կատարուի:

Ասոնց հրամանատարը, որ հայ մըն է, կարմիր մեծ աստղ մը ճակտին վրայ, կը հրամայէ մեզ կարգի շարուիլ անմիջապէս, ու վրանիս պահակ զինուորներ դնելով, ատրճանակը կը հանէ, ու իր արիւնջաբոս աչքերը վերէն վար սոսկալիւրէն դարձնելն կը պոռայ:

— Ո՛չ մի շարժում կայանալու չէ, կթէ ո՛չ՝ հիմի կը խփեմ:

Ապա ուժեղութիւն կերպով կը սկսին բոլորս մէկիկ-մէկիկ, մինչեւ իսկ ծծկեր մանուկներն ու կիները խուզարկել, եւ դժբախտաբար մեր տղոց ու մանջ վրայէն «հալիսի համար» դնուած փոքրիկ երեւոյթիս հետ ատրճանակներ դնելով, ինչպէս նաեւ սկստական զմէլիներ ու մեծ, ապահով-ատեղներ, կը վճռեն, որ մենք անպայման «Դաշնակ»ներ ըլլալու ենք, ու հետեւաբար, մեզ բոլորս միասին, 130 հոգիէ աւելի կտրուկ կերպով կը բանտարկեն...:

Է՛, Հայաստան եկանք, վերջապէս հայկական բանտն ալ տեսանք. այս ի՞նչ խտրութիւն, ի՞նչ դէշ նայուածք, եւ ի՞նչ կասկածոտութիւն. ինքզինքնիս վայրկեան մը նորէն 1915ի Տաճկաստանի մէջ կտրծեցինք, ի՞նչ մեծ տարբերութիւն կայ իսկապէս նախորդ կառավարութեան, որ մեզ իր գրկին մէջ անջան սիրով ընդունեց, եւ ներկայ կառավարութեան մէջ, որ մեզ կը բանտարկէ...:

Քաղաքին մէջ արդէն լուր տարած-

(*) Փոլիթ-պիւրոնը մասնաւոր եւստատիստներն են, որոնց պարտականութիւնն է լուսի իսկայնագիտական տարբերութեան, շեռագիտութեան, ստորագրութեան, եւայլնի դէմ:

ւեցաւ, թէ 150էն աւելի հակայեղափոխական «Դաշնակցներ բանտարկուած են ու մօտերնէն դտնուէր է մեծ քանակութեամբ զէնքեր ու դանակներ:

«Ընկեր» կոմիտարին կը ցուցնենք մեր Նոր Բայազէտի Յեղկոմէն ստացած հրամանագիրը, կը բացատրենք, որ մենք մինչեւ վերջը Նոր Բայազէտէն մեզի տըրամադրուած ձիաւոր ուստիկաններու հակողութեամբ եկած ենք, թէ ինչպէ՞ս կարելի է մեզի պէս տարիներով անապատները թափառած եւ հօրէ-մօրէ զուրկ աշակերտներ ձերբակալել, մենք, որ Հասարակական եկանք քիչ մը հանգիստ շունչ քաշելու նպատակով՝ մեր իսկ ազատ ու հարազատ հոգին մէջ, եւ վերջապէս մենք կրնանք... լաւագոյն «կոմունիստներ ըլլալ»:

Ո՛չ մէկ բան օգուտ չունեցաւ... մեր ամէն խնդրանքը բրտօրէն կը մերժուի: Նկատելով արդէն, որ տասը օրէ ի վեր բանտարկուած ենք, ճարահատած աղուոր հեռագիր մը կը խմբագրենք, ու կըրգով մը կատեանին կ'ուղարկենք:

— Կասենք, — կ'ընէ մեզի Դիլիջանի կոմիտարը, — շատ պարզ եւ փափուկ հոգիով մարդ մըն է:

«Ընկեր» կոմիտարը իր կազմած մասնաւոր յանձնախումբով մեր ունեցած չունեցած բոլոր զոյքերը խուզարկելէ յետոյ, մինչեւ իսկ գուլպաները եւ թաշկինակները թօթուելէն, — հակառակ մեր խնդրանքներուն, որ մերկ ու անօթի կը մնանք, — կը հրամայէ բռնագրաւել այն ամէնը, ինչ որ ունէինք՝ առանց բացառութեան: Հրամանը անմիջապէս կը կատարուի, ու ինչ որ Պոլսէն տարած էինք եւ ինչ որ նախորդ կառավարութիւնը տուած էր՝ ձեռքերնէս կը խլեն...:

❖

Յուսահատ, այսպէս կը սպասէինք մեր վախճանին, երբ բարեբախտաբար Կասենք ի պատասխան մեր զիմումին կը հեռագրէ, որ մեզ անմիջապէս ազատ արձակեն, եւ աշխատին մեզ կոմունիստական կրթութիւն ու հոգի տալ, շահա-

զործելով նաեւ մեր կարողութիւնները:

Եւ ահա օր մը տեղական Լուսաւորութեան կոմիտարուէին, որ զարգացած եւ ազնիւ տիկին մըն է, կու գայ մեր մօտ, որպէսզի մեզմէ կարողներէն 30ի շափ տղաք գատելով՝ շրջակայ գիւղերը ուղարկէ որպէս փրօփականտիստներ...: Բայց մեր կրկնակի առարկութիւններուն վրայ, թէ մենք անպատրաստ ենք այդ պարտականութիւններուն, տիկինը իր մտադրութենէն վերջապէս կը հաժարի:

Մեր ունեցած-չունեցածը զբաւելէն յետոյ... կը սկսին ա՛յլ մեզի հետ քիչ մը մեղմութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ վարուիլ, ու կը յայտարարեն, թէ ա՛յլ ազատ ենք, ուր որ ուզենք կրնանք երթալ:

❖

Փետրուարի 3ն էր, ահաւոր օր մը, պատմական օր մը ամէնքեւս համար, տիրութեան եւ սուղի օր մը...:

Ահա՛ քաղաքում հայ զինուորականներու մեծ բանակը, որ Երեւանէն կու գայ, այս օրէն ու փոթորիկի եղանակին, նախաւորաբար... հայհոյութեամբ... ու անօթի...:

Կը ճանչնամ բոլորն ալ, Երեւանի մէջ ռազմական նախարարին մօտ ծառայած ըլլալու համար: Ահաւասիկ մեր տաճկահայ սպաները, ամէնքն ալ մէկ-մէկ առիւծ, ետեւէն բարձրաստիճան զինուորականներու շարքերը, ունեցնիւններն եւ Հ. Հ. զինուորական եռագոյն նշաններն փրցուած. ահաւասիկ զօր. Սիլիկանը, Ղամայեանը, գլխաւոր շտապի պետ Պաղտասարեանը, որուն աչքերը նորէն առաջուան պէս վառվռուն են իր ակնոցներուն տակէն:

Ահաւասիկ եւ սպարապետ Նազարբեկեանը, որ իր յաղթանդամութեան համար ծերունի թողանօթածիւղ զօրավարի մը հետ կառք նստած է, — շե՛րհ մը բռնելիկներուն կողմէ... եւ շարքեր անհատնում, շարքէ՛րը մեր ցեղին զէնքի մեծ վարպետներուն...:

Օ՛, կը սոսկամ վերջիւնով այն վայրենի «ղազարներ» իրենց անսանձ ձիե-

բուն վրայ նստած, մարտկենդանի աջ-
ձախ զարնելէն, իրիք հայհոյանքները ան-
պակաս բերաններէն, հրք անոնք տարի-
ներու մեր սուրբ կամքին հերոս մարտիկ-
ները սա ձիւնին ու փոթորիկին, հետիո-
տըն ու սառած ոտքերով, լեւէ լեւ, մո-
րէ մոր եւ ուպառածէ ապառած քաղցու-
ցին, վոնտեղու համար զանոնք մեր մայր
երկրին հողերէն դէպի Բաքու եւ Մոս-
կուա...:

Յեղակորոյս այս սոսկալի տեսարա-
նէն, հրք հեւախի Վէճ բարեկամը ան-
ղըթօրէն մեր ցեղին զաւակները, որոնք
իրենց կամքովը պողպատեցին մեր Ազա-
տութիւնը, Ղարաբեղիսէի եւ Սարղարա-
պետի պատերուն տակ, կը խլէ ու Յի-
սուսի շարշարաններով կը զրկէ զանոնք
դէպի Ռուսաստանի անապատացած դաշ-
տերը... հեւ ի հեւ կը վազեմ այն ախոռ-
բանը, որ ուսու բոլորեկներէն որպէս
բարիք մը կը շնորհուի «Դաշնակ» զին-
ւորականներուն, անոր ցուրտ ու խոնաւ
պատերուն մէջ դիւնեկու համար փե-
տըրուակիան այդ սոսկալի դիւնը...:

Փետրուար 7ին, կը հասնինք Մեծ
Ղարաբեղիսէ, մերկ ու անօթի վիճակի
մը մէջ:

Ղարաբեղիսէն կը պատկանի Շիրակի
նահանգապետութեան Փամբակի շրջա-
նին, թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկա-
թուղադիմին վրայ:

Քաղաքը Նոր Բայազէտէն ու Դիլի-
ջանէն շատ աւելի մեծ է. քիւլ-շատ կա-
նոնաւոր շինութիւններ բաւական կան,
դեղեցիկ են մա'նաւանդ կայարանին քո-
վընտի կանանչներու մէջէն բարձրացած
ամառանոց-շէնքերը:

Թէպէտեւ հոստեղի ջուրն ալ «Հա-
յաստանի ջուր» է, բայց Նոր Բայազէտի
եւ Դիլիջանի այն պատուական ջուրերուն
չի հաւասարիր: Քաղաքը 4200 ոտքէն ա-
ւելի բարձրութիւն ունի, եւ երկաթուղա-
դիմով մայրաքաղաքէն 210 վերստ հեռա-
ւորութեան մը վրայ կը գտնուի, եւ կը
տարածուի գիծին միայն մէկ կողմը,
դաշտավայրի մը վրայ, որմէ քիչ յետոյ

կը բարձրանան այս լրջանի լեռները, բո-
լորն ալ անտառածածկ — մէկ շարունա-
կութիւնը Դիլիջանի անտառներուն:

...Դիմացի կողմը նորէն դաշտա-
վայր մըն է, որուն մէջէն գետը կը հո-
սի. այս դաշտավայրին մէջ էր, որ 1918ի
թրքական արշաւանքի ժամանակ խու-
ճապի մատնուած տասնեակ հազարաւոր
զաղթականներ, հրք քովնտի լերէ լեռ-
ներէն թշնամի թնդանօթները կը դուս-
տէն, որոնց դէմ կը զնէր այնքան հերոս-
րէն բաժակեցի տրեխաւոր գիւղացին,
որ իր զոհերով ու հերոսներով կերտեց
Ղարաբեղիսէի մեծ ճակատամարտին փա-
ռաւոր յաղթանակը, — մեր պատմու-
թեան է'ն փայլուն էջերէն մէկը...:

Երբ բաղդատութիւն մը ընենք Դի-
լիջանի եւ Ղարաբեղիսէի մէջ, բուսական
մեծ տարբերութիւն մը կը տեսնենք. հոս
բացօթեայ լուկայ մը կայ, որուն մէջ
առատօրէն կը ծախուին ծխախոտ, հաց,
մեղր, ող եւ ուրիշ զանազան սննդանիւ-
թեր, այստեղ ուս զինուորներու բազ-
մութիւն մը շէրեւիր, եւ բաղդատելով
Դիլիջանի, կառավարական գործառնու-
թիւնները աւելի հայերէն լեզուով կ'ըլ-
լան. մա'նաւանդ, որ հոս պետական կազ-
մը օրինակելի կարգապահութիւնով մը
յառաջ կը տարուէր:

Պէտք է յիշել նաեւ, թէ ինչպէս
թուրք «կարմիր» զինուորները, որոնք
քաղաքին մէջ 40-50 հոգի կը հաշուէին,
իրենց ճարպիկ հազարապետով միասին,
հայերէն թալած իրենց ոսկիներուն եւ
արծաթներուն առուտուրը կ'ընէին, ինք-
նայեւով նաեւ հայհոյանքներով աքացի
զարնել տնօթութենէն աչքերնին փոսա-
ցած եւ կմախացած մանուկներու մար-
միններուն, որոնք համարձակութիւնը
կ'ունենային իրենց ոճրագործներէն կը-
տո'ր մը հաց խնդրելու...: Եւ, բնական
է, անոնց վրայ ոչ ոք կը համարձակէր
ձեռք վերցնելու, որովհետեւ տեղական

կատարութիւնը «ժողովուրդ» կը վար-
ւէր այս Ղարապէքի բնական սրբանշան
հանդէպ, որոնք կարսէն ու Ալեքսանդրա-
պոլէն թալլուած հայ, այժմ մերկ զին-
ւորին հազուստովն ու կռիւկովը հազ-
ւած-սքուած անամօթօրէն ճակատուն
փակցուցած «կարմիր յեղափոխական
այս-եղալը», յաղթանակի շարժումներ-
բով հպարտօրէն կը պտըտէին փողոցնե-
րուն մէջ, իրենց ոսկիները ծախելու ըզ-
րազած...

* *

Թիֆլիս-Պաթում երկաթուղագիծը
կը բացուի:

Ո՛հ, չէ կարելի այսպիսի պայման-
ներու մէջ մնալ Հայաստան: Սովն ու հի-
ւանդութիւնները կը սպառնան մեզ ալ
լափել, պէտք է վերադառնալ. սոսկալի
է մեր գրութիւնը, անօթի՛ ենք բոլորս
ալ, անօթի՛ ու մերկ...:

Կը դիմենք Ղարաքիլիսէի Յեղկոմի
նախագահին, որ մեզ հրաման տայ վե-
րադառնալու մեր սիրելիներուն մօտ,
հոն շարունակելու համար մեր ուսումը,
քանի որ Խորհրդային իշխանութիւնները
մեզի հանդէպ պէշ եւ անտարբեր վար-
մունք մը ցոյց կու տան:

— Զեղ ձեզի որ դուք հեռանաք մեր
սահմաններէց, դա անկարելի բուն է,
խենթութիւն սիրտի լինէր ձեզի, որ հե-
ռանան 120 երիտասարդներ, որոնք մեզ
այսուհետեւ աշխատեցնուած են. ո՛չ,
դուք հոս պիտի մնաք, ձեզ կոմունիստա-
կան աստուածը ուղարկեց մեզ... Դուք
ապագայ լուսազոյն ճրագները պիտի

ըլլաք, դուք նոր սերունդն էք...:

Կ'ըսենք, որ մենք արդէն բնակչուե-
լու վտանգին տակ ենք, օրական ինչպէ՞ս
կարելի է կէս ֆունտ (85 տրամ) սեւ հա-
ցով ապրիլ եւ «կոմունիստ» ըլլալ...:

Մեր բոլոր դիմումները կը մերժու-
ւին պաշտօնապէս, մենք ալ ստիպուած,
զանազան միջոցներով, խուճ-խուճ,
չունչներնիս կ'առնենք վրացական հողը,
հոնկէ ալ Պոլիս ուղղուելու միտքով...:
Յեղկոմը արդէն ինքզինք կատարուած ի-
րողութեան մը առջեւ կը գտնէ:

* *

Կը ձգենք Հայաստանի հողերը, լեռ-
ներն ու պատուական ֆուրը, մեր ետին
տխու՛ր ու յուսահատ Ալազեանքն ու Մա-
սիսը — ակա՛նտեռ իրենց ժողովուրդին
ստառապանքներուն ու քովի ճիւղաններուն
մէջ սեղմուած դալարումներուն, կը ձը-
գենք գեղեցիկ Լոռին, Սանահինն ու իր
գեղեցկութիւնները: Կը ձգենք մեր ետին
մեր քովահար եղբայրներու կմախքացած
բանտկները... հացի՛, սլա՛տա՛ն մը հացի
համար մեռածներու դիակները... Հա-
յաստանի ոսկորացած նոր-սերունդը...:
Մեր արիւնքը դաշտերն ու չհերկուած
արտերը... մեր աւերուած գիւղերն ու
դաւառները, մեր արիւնքը, մեր ընկճե-
լած, բայց մեզի համար նուիրական եւ
սրբազան հայրենիքը...:

Շողեկառը արդէն մտաւ վրացական
սահմանը, է՛, ցտեսութիւն... Հայրենի
լեռներ, ցտեսութիւն մեր անբախտ վա-
թան... Մենք քու դաւակնեցի ենք...

Կ. Պոլիս
(«Ճակատամարտ», 2-25 Յուլիս 1921)

ԶԱԽԷՆ ՍԻՒՐՄԷԼԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՅԱՆՔ

- «Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻ» (բանաստեղծություններ)
Հեռոն Վարդան, Պեյրուք, 1982, տպարան Ալթափրես:
- ՆԱՅԻՐԵԱՆ ՄՈՐՄՈՔ (թատերախաղ)
Սարգիս Վահագն, Պեյրուք, 1982, տպարան Ալթափրես:
- ԱՐՄԱՏՆԵՐ (պատմածոյներ)
Սարգիս Վահագն, Երեւան, 1981, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն:
- ԱԼԻՔԻ 50ԱՄԵԱԿԸ, 1931-1981 (յօդերի նկարներ հրատարակութիւն)
Թեհրան, 1981, տպարան «Ալիք»:
- «ԱԼԻՔ»Ն ՈՒ ԻՐ ՏՊԱԳՐԱԾ ԳՐՔԵՐԸ (մատենագիտութիւն)
Լ. Գ. Միմասեան, Թեհրան, 1981, տպարան «Ալիք»:
- ՓՈԹՈՐԻՆ (պարբերաբերք Ազգ. Գ. Զաքարյանի վարժարանի)
Գ. տարի 1982, թիւ 1 (3), Պեյրուք, տպարան Ալթափրես:
- ՎԱՐԴԱՆՆԻՔ (խոսացուած վէպ)
Դերեմիկ Դեմիրճեան, Պեյրուք, 1981, Համագրայի Վահէ Սէքեան տպարան:
- ԴԱԽԻԹ ԲԷԿ (խոսացուած վէպ)
Բաֆֆի, Պեյրուք, 1981, Համագրայի Վահէ Սէքեան տպարան:
- ՍԱՄՈՒԷԼ (խոսացուած վէպ)
Բաֆֆի, Պեյրուք, 1979, Համագրայի Վահէ Սէքեան տպարան:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԶԳ

Արտասահմանի մեր բաժանորդներէն կը խնդրենք փակել իրենց յետ-
նեալ և ընթացիկ տարուան բոլոր հաշիւները մեր ներկայացուցիչներուն հետ,
առաւելագոյնը մինչեւ Յունիսի 30:

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ԼԻՔԱՆԱՆ

Հատավաճառ 12 Լ. Ո.
Տարեկան բաժնեգին 125 Լ. Ո.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ 15 Ս. Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին 40 Ամերիկեան տոլար

بَاكِينُ
مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
المدير المسؤول
السيد اوتين كارنيك قرانجيان
•
PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITERAIRE & ARTISTIQUE
•
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN
•
ԲԱԿԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ
Խմբագիր
ՊՕՂՈՍ ՍՆԱԳԵԱՆ
Խմբագրությունն աշխատանքը
ՅԱՐՈՈՒԹԻՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
Վարչական պատասխանատու
ՎԱՉԷ ԲՐՈՒՏԵԱՆ
•
B. P. 11 - 8404 - Beyrouth - LIBAN
Tel. 296898